

”מתקומה לשחקים”: זיכרונות ומשמעויות בסיפורי חיים של אנשי צוות אוויר ששרדו בשואה

את סיפורי האישיים שמרתי קרוב לחזה, כמו קלפים, ולא שיתפתי בהם איש [...] כידוע לא רק אני שתקתי. כל החבורה המופלאה הזאת שתקה, מי כרב ומי במעט. כולם הרגישו זרים להווי הישראלי וכולם התאמצו עד מאוד לשכוח את העבר, להדמות לחבריהם ולהתמזג בישראליות. יש שהצליחו בכך, ויש שנכשלו.¹

שעיה חרסית

מבוא

באמצע שנות החמישים נמנו 136 שורדי שואה עם כ־300 אנשי צוות אוויר שנכחו בצומתי קבלת ההחלטות בחיל האוויר. כמו כן כ־96 מ־285 אנשי צוות האוויר שהשתתפו במלחמת קדש (33%) היו שורדי שואה.² בעת שירותם בחיל שמרו רובם על שתיקה משום שרצו להידמות לחבריהם ילידי הארץ, גם במחיר של ויתור על חוויותיהם האישיות.

בעשורים הראשונים למדינה זכה צה”ל להערצה רבה, שנבעה בין היתר מן הצורך של המדינה הצעירה לשרוד וממקומו המרכזי של הצבא בבניין האומה.³ הטייסים תפסו מקום רב־ממדי בנרטיב הלאומי ונחשבו לדמויות מופת ולגיבורים ציונים. תהליך זה גבר לאחר מבצע קדש, מלחמה שבה מילא חיל האוויר תפקיד מכריע ולראשונה הטיס מטוסי סילון.⁴ באותה עת נפוצה האמירה ”כל הכבוד לצה”ל”, שהגיעה לשיאה במלחמת ששת הימים. בספר הניצחון שפורסם לאחר מבצע קדש כינה מנחם תלמי את הטייסים ”כובשי השחקים”.⁵ הצנחנים והטייסים הישראליים תוארו אז כגיבורים בעיתונות היומית.⁶ וכך כתבה רות בונדי במאמרה

בעיתון דבר:

ידענו את הסיסמא "הטובים לטיס" והתייחסנו אליה בסלחנות [...] מאיזה חומר קורץ הטייס הישראלי? כאשר נפגשים איתם ורואים כמה הם שונים איש מרעהו [...] נוכחים לדעת כי לא החומר ממנו קורצו הטייסים הישראליים קובע, אלא הרוח שיש בהם והיא משותפת לכולם. קרא לה אחריות למקצוע, זהות מוחלטת בין האיש ועבודתו, קנאות לחיל או פשוט המליצה הביתית: תחושת ייעוד.⁷

הן תלמי הן בונדי לא הזכירו בכתביהם את העובדה שכשליש מן הטייסים שהשתתפו בלחימה היו שורדי שואה. הם, שבאו מ"שם" וחוו את השואה, חשו קנאות לחיל ותחושת ייעוד, שאפיינו את ילידי הארץ.

במאמר זה אני מבקשת לשבור את הסטריאוטיפים של מקימי חיל האוויר ואנשי צוות האוויר בשנותיה הראשונות של המדינה. לשם כך אשלוף את אנשי החיל שורדי השואה מתדמיתם כ"גיבורי השמים" ואתבונן בעברם. אנשים אלו, שהיו ילדים בשואה, הסתירו את הביוגרפיה הקשה שלהם כדי להיות חלק מן החברה הישראלית וסיגלו לעצמם זהות צברית בחברה מורכבת, שנאבקה על זהותה נוכח גלי עלייה רבים, מלחמות וקשיים כלכליים.

המאמר שייך לתחום הקרוי "היסטוריה מסופרת" (Oral History),⁸ שהכלי המרכזי בו הוא הריאיון.⁹ ראייתי 35 אנשי צוות אוויר ילידי השנים 1927-1942 שחוו את מוראות השואה כפעוטות או כילדים. לאחר המלחמה הייתה דרכם רצופת קשיים, בהם קשיי קליטה בארץ חדשה. כולם התגייסו לצה"ל, התנדבו לחיל האוויר והיו חוד החנית של החיל בשנות החמישים והשישים.¹⁰ רבים מחברי קבוצה זו, שהיא חלק בלתי נפרד ממורשת חיל האוויר ומדינת ישראל, מקשרים את חוויית השואה לבחירתם להיות טייסים. וכך כתב אריה עוז, ששרד כילד בשואה וחזה במטוסים הקנדיים ממקום המסתור שלו בהולנד:

בשדות החווה שמעבר לגדר הניחו הקנדים פלטות של ברזל שהיו מחוברות אלו לאלו ויצרו משטח חניה והסעה למטוסים קלים שחנו עליהן. על יד המטוסים עמדו ופטפטו טייסים במדים כחולים עם דרגות של סמל על שרווליהם. עמדתי נפעם על-יד גדר זאת וחלמתי: 'גם אני אהיה טייס באחד הימים' [...] פחות מאחת עשרה שנים מאוחר יותר, ב-5 בינואר 1956, הצמיד האלוף דן טולקובסקי, מפקד חיל האוויר דאז, כנפי טיס לחזי, כנפיים שמרכזן מגן דוד כחול.¹¹

יוזמתו של הצבר אליעזר כהן (צ'יטה),¹² שעליה יורחב בהמשך הדברים, והשינויים שחלו בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים ביחסם של החברה הישראלית וצה"ל לזיכרון השואה ולדרכי התגובה של היהודים תחת שלטון הכיבוש הנאצי הביאו לידי שינוי גישתם של אנשי חיל האוויר ששרדו בשואה לעברם.¹³ בעשור

השביעי והשמיני לחייהם הם החלו להשיל מעליהם את זהותם הצברית. הם יצאו למסע בזמן אל זהות שהתאמצו כל כך להתרחק ממנה והחלו להעלות בזיכרונותיהם את חוויותיהם האישיות מתקופת השואה ואחריה. בשנים הללו חיו יותר מ־60 מתוך 136 אנשי חיל האוויר ששרדו בשואה. היו שנפלו במערכות ישראל, והיו שמתו בטרם עת בשל תאונות או מחלות.¹⁴

כדי להבין את התופעה של הפיכתם מילדים גלותיים, פליטי שואה, אנטיתזה לדמותו של הצבר הלוחם, לקבוצת עילית מובילה בחיל האוויר ובמדינת ישראל אנתח את הנושאים המרכזיים שהועלו בזיכרונותיהם במהלך הראיונות בהקשר היסטורי, חברתי ותרבותי. אעשה זאת באמצעות הסיפור האישי והסיפור הלאומי, השזורים זה בזה ומייצגים את השואה והתקומה האישית-לאומית של כל אחד מן המרואיינים ואת התודעה המשתנה שלהם במרוצת השנים. הסיפורים השונים יצרו, כמעשה תצרף, שלם מורכב שהוא תיאור התופעה.¹⁵ הדיון המתודולוגי יעסוק בשאלות האלה: מה היה גורלם של ילדים אלה בתקופת השואה ואחריה? כיצד השפיע גורלם בשואה על רצונם להתגייס לחיל האוויר דווקא ועל המוטיבציה שלהם להתנדב לקורס טיס? ואילו גורמים תרמו להשתלבותם ולהצלחתם בחיל האוויר ובחברה הישראלית?

המאמר נחלק לשלושה חלקים: החלק הראשון הוא מבוא מתודולוגי ורקע היסטורי; בחלקו השני ינתחו התמות המרכזיות שעלו בזיכרונותיהם של המרואיינים מן התקופה שלפני המלחמה, מן המלחמה, מן התקופה שלאחריה, מן העלייה לארץ ומן הקליטה; ובחלק השלישי יידונו יחסי הגומלין בין חוויית השואה לתרומתם לחיל האוויר ואופן תרומתו של חיל האוויר לתקומתם האישית והלאומית.

במאמר זה מובא התייעוד המחקרי הראשון של קבוצה זו כגוף בעל מכנה משותף: ילדים שורדי שואה שהיו לאנשי צוות אוויר.¹⁶ כמו כן הוא מעורר מודעות לפער בין עברם הקשה, הן בשואה הן בקליטתם בארץ, ובין תרומתם לחיל האוויר ומסייע בכך להבנתם של תהליכים היסטוריים-חברתיים שעיצבו את פני המדינה. כן מעמיק המאמר את ההיכרות עם חיל האוויר בשנות התבססותו ומציג אותו כבית חם שטיפח שוויון הזדמנויות, אידיאולוגיה ותחושת ייעוד ושליחות גם בקרב מי שחוו חוויות קשות בילדותם.¹⁷

מאחר שרבים משורדי השואה מצאו את מקומם בצה"ל,¹⁸ איני חושבת שראוי לדון רק בחיל האוויר. עם זאת נושא התגייסותם של שורדי השואה לחילות אחרים בצה"ל לא נחקר דיו, ולכן לא נעשה כאן מחקר השוואתי. זוהי אפוא תרומתי למחקר בנושא.

רקע כללי למחקר "מורשת מתקומה לשחקים"

ראשיתו של המיזם

את הרעיון לתעד ולחקור את קורותיהם של אנשי חיל האוויר ששרדו בשואה העלה אל"מ (מיל') אליעזר צ'יטה כהן בשנות השמונים. וכך סיפר: "בהיותי טייס אל על עסקתי בכתיבת ספרי 'השמים אינם הגבול'. [...] בטיסות ישבתי לצדם של כמה טייסי אל על שמוצאם היה מהשואה ולא פעם שמעתי סיפורם המרתק. [...] אחד מהם, צ"א, סיפר ללא הפסקה דברים שמעולם לא העז לספר למעט לאשתו [...] חזרתי הביתה [...] והתחלתי פרק חדש – טייסים ניצולי שואה [...] אספתי 22 סיפורים של טייסים ניצולי שואה, אך העורך הסיר את הפרק והספר יצא בשנת 1990 ללא הפרק [...] כל הפרק נזרק מבלי להשאיר תיעוד".¹⁹

הנושא לא הרפה מכהן. בשנת 2010 תחקר אותו אוצר מוזאון חיל האוויר אבי משה סגל על חלקו במבצעי חיל האוויר כדי להנציחם במוזאון. פגישה זו, שהתקיימה במסגרת מיזם "אבירי הרוח" במוזאון חיל האוויר, הולידה מיזם נוסף, "מורשת מתקומה לשחקים", 20 המנציח את סיפורם של שורדי השואה שבחרו להתגייס לחיל האוויר. כהן סבר שבמיזם משתתפים הטייסים שהכיר אישית מאז כתב את ספרו, אך התברר לו להפתעתו שמספרם גדול הרבה יותר. בשנת 2011 החל חיים נווה ז"ל לנהל את המיזם, ולאחר פטירתו בשנת 2012 החליפו שעיה חרסית, העומד בראשו עד היום.²¹

קבוצת המרואיינים

ביוני 2013, מועד תחילת המחקר, ובמהלכו השתתפו במיזם "מורשת מתקומה לשחקים" 45 אנשים, ואילו כיום מדובר ביותר מ-60 אנשים.²² את הגידול במספר אפשר לייחס לחשיפה הגוברת של המיזם, ששכנעה יותר ויותר מאנשי חיל האוויר ששרדו בשואה לפתוח את סגור לבם ולהצטרף לקבוצה. במחקר זה ראיינתי כאמור 35 מתוך 45 אנשי חיל האוויר שהיו רשומים במיזם בשנות המחקר. הראיונות היו חצי פתוחים²³ וכללו הסבר על נושא המחקר, על השאלות המרכזיות ועל אופן השימוש בחומר ופרסומו. בכל ריאיון הדגשתי שהוא פתוח וגמיש, ביקשתי רשות להקליט ולהשתמש בחומר לצורכי מחקר, והבהרתי ששמות המרואיינים יובאו בראשי תיבות. בראיונות מסוימים התבקשתי לעצור את ההקלטה כאשר נאמרו דברים שלא לייחוס, ומובן כי דברים אלה לא נכללו במחקר. המאמר מבוסס על שיטת הניתוח האיכותני ועל הגישה התוכנית לניתוח סיפורי חיים,²⁴ היוצרים כאן כאמור "היסטוריה מסופרת".²⁵ הראיונות קודדו על פי הנושאים

המשותפים שהועלו. הדיון יתמקד בנושאים שעלו בראיונות חצי פתוחים²⁶ ובספרי ביוגרפיה אחדים, שכן בארכיון זה²⁷ ובמדור ההיסטוריה בחיל האוויר לא אותרו כל חומרים היכולים ללמד על עברם של מושאי המחקר, שבתקופת שירותם בחיל האוויר נמנעו מלדבר על קורותיהם בשואה. המחקר האיכותני והניתוח הנרטיבי במחקר זה מצליחים לחדור לעומקן של תודעת המרואינים והדרך שבה הם מפרשים את חייהם. כל סיפור חיים הוא פרשנות, וכל פרשנות כזאת מתבססת על אישיותם של השורדים, על הרקע התרבותי שלהם ועל דימויים של החברה שהם פועלים בה.²⁷ סיפורי חיים אלה מלמדים על מהלכי הזיכרון האישי והקולקטיבי. להלן טבלאות המציגות את שנות הלידה של חברי הקבוצה, את ארצות מוצאם, את שנות העלייה שלהם ואת תפקידיהם בחיל האוויר.

שנת לידה	מספר חברי הקבוצה שנולדו בכל שנה
1927	1
1928	1
1931	3
1932	1
1934	2
1935	5
1936	4
1937	5
1938	4
1939	2
1940	3
1941	1
1942	3

ארץ מוצא	מספר חברי הקבוצה שנולדו בכל ארץ
רומניה	13
פולין	7
הונגריה	4
בולגריה	2
ליטא	2
אוסטריה	1
גרמניה	1
הולנד	1
יוגוסלביה	1

מספר חברי הקבוצה שנולדו בכל ארץ	ארץ מוצא
1	ספרד
1	צ'כוסלובקיה
1	ברית המועצות

מספר חברי הקבוצה שעלו בכל שנה	שנת עלייה
1	1940
1	1944
1	1945
3	1946
4	1947
7	1948
9	1949
5	1950
2	1951
1	1952
1	1959

מספר החברים ששימשו בכל תפקיד	תפקידיהם של חברי הקבוצה בחיל האוויר
17	טייס קרב
6	נווט
4	טייס בטייסת קלה
2	טייס מסוקים
2	מכונאי מוטס
2	מקלען
1	טייס תובלה

קשיים מתודולוגיים

מדובר בנושא מורכב הנמצא על קו התפר בין כמה דיסציפלינות מחקר – היסטוריה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה. אני אכתוב כאן מנקודת הראות של ההיסטוריון החברתי, כלומר אנסה לבחון את הקשר בין ניסיון העבר של השורדים הללו, כפי שהם הציגו אותו, ובין בחירתם להצטרף לחיל האוויר על רקע המציאות החברתית בישראל באותם הימים וחייהם האישיים.

במהלך הראיונות נתקלתי בקושי של המרואיינים להגדיר את עצמם בשל

השינויים שחוו בחייהם. מקצתם אף התקשו להגדיר את עצמם ניצולי שואה משום שלא שהו במחנות ריכוז אלא "רק" הסתתרו, ברחו או הגיעו מארצות כמו בולגריה ורומניה.

נוסף על כך הדיסוננס החרף בין גילם הכרונולוגי של המרווינים ועצם היותם שורדי שואה ובין עולמות התוכן המגדירים את תודעתם – טייסים, צבאיות וקשר לתרבות האירופית – הקשה עליהם לעיתים לתאר רגשות וחוויות מתקופת השואה. עניין זה בא לידי ביטוי בין היתר בהיעדרה של המילה "שואה" משם המיזם.²⁸ כאשר גובים עדות ישירה מניצולים, עולה התהייה עד כמה מהימנים זיכרונות הנמסרים עשרות שנים לאחר מעשה, שהרי זיכרון יכול להכזיב.²⁹ במחקר זה איני מבקשת לרדת לחקר האמת, אלא להתמקד בזיכרונותיהם ובדעותיהם של השורדים.

הראיונות לוו בחשש שמא אין טעם לפתוח פצעים נושנים ומוטב להניח לעבר וכן בתהיות רבות: על מה יספרו מי שאינם זוכרים? האם יש לי הזכות להטריד את מי שאינו מעוניין להתראיין? על מה יספרו מי שנולדו במהלך המלחמה וזיכרונותיהם סופרו להם מפי אחרים? כיצד אפשר להבחין בין זיכרון אישי ובין זיכרון מכלי שני?³⁰

קשיים נוספים התעוררו בשל רצוני לשמור על ייחודיותו של כל סיפור ובה בעת ליצור סיפור משותף. משום כך החלטתי להציג את סיפורי החיים באמצעות דיון על פי שאלות התוכן המרכזיות שנשאלו בראיונות, ולאפיין את התמות המרכזיות בדב־בד עם השמעת תמות יוצאות דופן.³¹

א. רקע היסטורי: תחילת הדרך – אנשי צוות אוויר ששרדו בשואה

בחודשים יולי-דצמבר 1948, במהלך מלחמת העצמאות, פעלו בתי ספר לטיס בחוץ לארץ: באיטליה, בצ'כיה ובדרום אפריקה. קורס הטיס הראשון התקיים באיטליה. הגיוס היה כורח המציאות,³² ולנוכח העיכובים הרבים בשליחת חניכים מהארץ לקורס הטיס השני באיטליה, גויסו בתחילה לקורס זה יהודים מקומיים ניצולי שואה,³³ מקצתם בעלי מספר מקועקע על הזרוע, וכן יהודים מארץ ישראל ששהו באיטליה באותה העת בשליחויות שונות.³⁴ עם השינוי ביחסה של ממשלת איטליה כלפי ישראל הואצו ההכשרה העיונית והמעשית והחלו לשלוח לארץ הן את התלמידים שעמדו בהצלחה בדרישות הקורס הן את אלה שנמצאו לא מתאימים לטיס.

ערב הקמת המדינה נחתם הסכם חשאי עם ממשלת צ'כוסלובקיה, ובעקבותיו הוקמה בבסיס חיל האוויר הצ'כוסלובקי באולומוץ (Olomouc) טייסת מיוחדת, שנועדה להכשיר טייסים לחיל האוויר הישראלי. ב-7 ביולי 1948 נפתח קורס

הטיס בבית הספר לטייסים מס' 3 באולמוץ, שבשדה התעופה נרדי (Neredi).³⁵ בקורס אירעו כמה תאונות ונגרם נזק למטוסים. ב-4 בספטמבר, לאחר 20 שעות טיסה במטוס C2, הועבר אחד מניצולי השואה שהשתלבו בקורס לקורס מכונאות.³⁶ מדובר באדם שסיפר לחבריו על קורותיו באושוויץ-בירקנאו, אך איש לא האמין לסיפורו, לא אז וגם לא עשרות שנים אחרי כן. כאשר מדריכו סיפר על כך לרופא הבסיס, עלה על דעתו של הרופא שייתכן כי כל ניצולי השואה לא עברו מבדקים פסיכוטכניים, שלא כמו החניכים הצ'כים. איש לא חשב לשלוח את ניצול השואה להשלמת הבדיקות במכון לרפואה תעופתית בפראג, שרק בו היה אפשר לקבוע אם השהות במחנה הריכוז והבריחה ממנו הותירו צלקות שעלולות לפגוע בתפקודו כטייס. צוות הבסיס החליט להדיחו, והוא צורף כאמור לקורס מכונאי מטוסים וסיים אותו בהצלחה. ברבות השנים היה לטייס אזרחי.³⁷

שאר החניכים המשיכו באימוניהם. בנימין קגן, שנשלח על ידי אגף המודיעין כדי להסדיר את כל בעיית הביטחון בצ'כיה, מתח ביקורת קשה על קורס זה. וכך כתב ב-14 באוקטובר:

בית הספר לתעופה השלישי מורכב מצ'כים יהודיים מקומיים, אשר דרגת חייהם ודרגת טיסתם ירודה מאוד. אין הם אנשים, אשר בחרו בהם אלא מתנדבים אשר נתקבלו אחרי עברם את הבדיקה הרפואית הרגילה. [...] אנשים בלתי מוכשרים ובלתי כל מושג על חיל אוויר, אך בעלי רצון טוב, הקימו בתי ספר מבלי שתהיה להם אפשרות או הידיעות אשר כה דרושים בבחירת טייסים.³⁸

ב-24 בנובמבר, יומו האחרון של הקורס, נהרגו בתאונת טיס שני חניכים ניצולי שואה. השניים, ילידי צ'כיה, נקברו בבית הקברות היהודי באולמוץ.³⁹ 17 חניכים סיימו את הקורס, ו-15 מהם הגיעו לארץ והמתינו להשלמת אימוניהם על פי התוכניות שהוכנו באגף ההדרכה של חיל האוויר.⁴⁰ טייסת זו מכונה "הטייסת שהמריאה מהשואה".⁴¹

ב. המעגל האישי:

זיכרונות מוקדמים של אנשי צוות אוויר ששרדו כילדים בשואה

1. רקע כללי

בשנים הראשונות לאחר השואה רווחה בספרות השואה ההנחה כי ניצול שואה הוא אדם שהיה במחנה ריכוז. כיום מובן שניצול שואה הוא גם מי שהיה במחבוא, שברח מביתו או מארצו, שחי בזהות בדויה, או ששרד בשואה בדרך אחרת.⁴² ילדים

ניצולי שואה הם מי שבפרוץ המלחמה, בשנת 1939, היו לכל היותר בני 13 ובסוף המלחמה, בשנת 1945, היו בני שנה עד 16 ושרדו באירופה הכבושה. ילדי השואה חוו שלוש תקופות טראומטיות: (א) לפני פרוץ המלחמה – תקופת הכיבוש, שבה היו בעיקר שותפים פסיביים לתהפוכות בחיי המשפחה, כגון פיטורי הורים מעבודתם, הכורח לעבור דירה והיעלמות בני משפחה; (ב) במלחמה עצמה – תקופת הרדיפות הישירות, שבה נקטע רצף חייהם. רבים איבדו בני משפחה, חברים, בתים וחפצים, לימודיהם הופסקו באחת, ופחד המוות היה לבן לווייה קבוע בחייהם; (ג) לאחר המלחמה – תקופת ההתפכחות מאשליות, שבה ילדים רבים לא מצאו את הוריהם ונותרו בודדים בעולם חרב. הילדים הניצולים חוו אובדן רב: לא רק של הורים וקרובים, אלא גם של תחושת אמון בסיסית, ביטחון, שליטה, דימוי עצמי חיובי, אמונות קודמות, תחושת צדק, עצמאות ואוטונומיה. אובדן הילדות הקשה על רבים מהם לבנות חיים חדשים וזהות חדשה, ורבים נושאים עמם משקעים אלה גם בזקנתם. התחושות, הזיכרונות והאבל על יקיריהם אינם מרפים מהם, ועברם הקשה שזור לבלי התר בהווה שלהם ובעתידם.⁴³

הקשיים הללו היו גם מנת חלקם של חברי הקבוצה הנדונה במאמר זה, שהיו ילדים בתקופת השואה ולמרות זאת הגיעו להישגים מרשימים, הקימו משפחות ובנו חיים יצרניים. גם הם חיים בזקנתם את ההווה עם העבר. שני מרואיינים לפחות לא רצו בהמשך הקשר עמי לנוכח הקשיים שחוו בחשיפת עברם ורתיעתם מהעיסוק בו. תגובה זו מתיישבת עם הספרות המחקרית בנושא, שלפיה ניצולי שואה עלולים לסבול מתופעות פוסט-טראומטיות הקשורות לחוויות שעברו בשואה, כגון שהייה במחנה ריכוז או במחבוא.⁴⁴

2. החיים לפני המלחמה

חרף גילם הצעיר ומיעוט הזיכרונות מן התקופה שקדמה למלחמה, העידו המרואיינים על אופיו של בית ילדותם, ובכלל זה המצב הכלכלי, הזיקה לדת ומסורת והיחסים עם השכנים הלא יהודים.

מצב כלכלי

גב"נ, מוורשה שבפולין, העלה זיכרון מיום הולדתו, שיש בו כדי ללמד על מצבם הכלכלי של הוריו: "הוריי הגיעו ממשפחות אמידות [...] הזיכרון החזק ביותר מבית זה הוא מסיבת יום הולדת שחגגו לי במלאת שנתיים או שלוש, אז קיבלתי במתנה תלת אופן".⁴⁵

א"ע, יליד גרמניה, סיפר שהוריו לא נפגעו כלל מן הגזרות שנגזרו על היהודים: "אבי מאוד הצליח שם, בגרמניה [...] חוקי נירנברג לא עשו רושם על ההורים שלי.

למה? [...] כי הם ניהלו חנות ואורח חיים [...] והם לא מילאו תפקיד ציבורי שממנו הם הודחו, כמו עורכי דין, רופאים [...] המשיכו לקנות אצלם".⁴⁶
 ש"ח, מוורשה שבפולין, תיאר את הרווחה הכלכלית במשפחתו טרם השואה:
 "הייתה לי אומנת גרמנייה [...] אני הולבשתי בחליפות מלחים כחולות ולבנות [...] היינו עתירי רכוש דלא ניידים [...] כל אלה לא הועילו לנו ביום פקודה".⁴⁷

היחס לדת

היחס לדת היה מגוון, אך המכנה המשותף הוא זיקה למסורת, גם במשפחות מתבוללות. א"ל, מגורנה דז'ומיה (Gorna Jumaya) שבבולגריה,⁴⁸ תיאר זיקה בסיסית למסורת: "אני זוכר שהיו לימודי דת, אבל נוצרית [...] כשהם היו מתפללים, הנוצרים, אנחנו היינו צריכים להיות גם כן בכיתה [...] אני זוכר כיפור וסוכות, וכמובן פסח. פסח בדרך כלל עשינו לפני המלחמה אצל הסבא שלי".⁴⁹
 י"פ, מבראשוב (Brasov) שברומניה,⁵⁰ סיפר על זיקה חזקה לדת: "היינו משפחה דתית. אצלנו ללכת לבית הכנסת זה היה ברור. בימי שישי ארוחת ערב, היה קידוש, היו זמירות".⁵¹

משה ארן-ארנריך, מיאסי (Iasi) שברומניה,⁵² תיאר את השילוב שבין הזיקה לדת ובין החינוך החילוני: "למדתי בבית ספר מעורב יחד עם ילדי הגויים, ומדי יום ביומו, מיד לאחר הלימודים בבית הספר, המשכתי ללמוד ב'חידר' עברית, תורה, גמרא ומשניות".⁵³

יחסי השכנות עם הסביבה הלא יהודית

היחסים עם השכנים הלא יהודים נשאו אופי שונה בכל מדינה. י"פ מרומניה העלה זיכרון שלילי: "המשפחה שלנו הייתה משפחה קשת יום [...] אני שמעתי שאבי הלך לקנות סוכר או חלב [...] ובאיזשהו שלב מישהו הצביע עליו שהוא 'ז'דאן', יהודי, והכו אותו מכות רצח והוא נאלץ לעזוב שם".⁵⁴
 י"ה, מסיביו (Sibiu) שברומניה,⁵⁵ יליד חלקה הרומני של טרנסילבניה, שהיה תחת שלטון רומני גם בתקופת המלחמה, זכר את היחסים הטובים מאוד עם השכנים הלא יהודים: "אני נולדתי בתוך חדר שכור [...] וגרנו ליד משפחה של נוצרים גרמנים, ונהייתה ידידות מופלאה איתם [...] הם דיברו גרמנית [...] עשו ממני נסיך. היו לוקחים אותי לטייל בימי ראשון".⁵⁶

מב"י, יליד יאסי שברומניה, תיאר את הלך הרוח של התקופה, שהתאפייין במעורבות של היהודים בחברה סביבם: "נולדתי ב-9 באוקטובר 1931. באותה שנה לכל מי שנולד קראו מיכאל או מיכאלה. זה היה יום ההולדת של המלך 'מיכאל', ששלט ברומניה באותה תקופה".⁵⁷

3. תקופת המלחמה, השואה

מן הראיונות עולה שזיכרונות מתקופת השואה היו טראומטיים והשפיעו על זהותם של רבים מהמרואיינים, בין ששרדו לבד ובין ששרדו עם בן משפחה. אלה שנותרו עם אמם או משפחתם בשואה העלו זיכרונות קשים לצד זיכרונות חיוביים. מאחר שהמרואיינים הגיעו מארצות שונות שהיו תחת הכיבוש הנאצי בשלבים שונים של המלחמה, חוויותיהם הן פועל יוצא של המדיניות הנאצית באותו אזור. עיקר זיכרונותיהם של המרואיינים מן המלחמה היו המפגש הראשון עמה, קשיי פרידה מהמשפחה ובייחוד מההורים, דמותה המשמעותית של האם, שהצילה חיים וניחנה בתושייה ובאומץ עילאי, דמות המנהיג של האב, הפחד, הרעב והקור, מקומות המסתור, תחושות ורגשות של ילד נרדף, תושייה משפחתית ואישית לשם הישרדות והניסיון לחיות חיים נורמליים.

הזיכרונות הראשונים מן המלחמה

בזיכרונות אלו בלטו בעיקר הטראומה מאכזריות הנאצים וההשפלה שנלוותה ליחסם אל היהודים. כך תיאר זאת גיורא בר-ניר, מן המרואיינים המעטים שחיו בגטו: "אירוע הפתיחה של פרק ילדותי בשואה היה מצמרר. הגרמנים הגיעו לביתם של סבי וסבתי והכו את סבא במגלב [...] את התמונה הזו, שסבא שוכב על רצפת העץ בתוך שלולית של דם מעורב בריבה, לא אשכח לעולם."⁵⁸

אצל א"ע קשורים הזיכרונות הראשונים מן המלחמה במעבר מגרמניה לזייסט (Zeist) שבהולנד⁵⁹ עם אמו ואחותו בהיותו בן ארבע: "מסלקים אותנו מהדירה. אותי מוציאים מגן הילדים ואת אחותי מבית הספר [...] ואז אנחנו מתמקמים אצל דודים, ואמא שלי עובדת קשה לעזור בפרנסה."⁶⁰

א"ל מבולגריה סיפר על ענידת הטלאי הצהוב על הכפתור, על הגזרות שהביאו לידי שליחת אביו למחנה עבודה וכן על ההפרדה של ילדים יהודים מלא יהודים וההכנות לקראת רגע הגירוש. הוא הדגיש: "הגזרה שלדעתי השפיעה או נחשבה להכי גדולה שלא נתנו לבולגרים לגור בעיר הבירה ופיזרו את היהודים [...] נכנסתי לבית ספר ואחרי זה הייתה גזרה נוספת שילדים יהודים לא יכולים ללמוד בבית הספר של הממשל."⁶¹

חייו של א"ב, מדרצ'ניץ (Dracineti) שברומניה,⁶² השתנו בשנת 1941, כאשר הרוסים עזבו את אזור מגוריו. בזיכרונותיו מתחילת המלחמה שזורים מראות קשים, שעיצבו את חייו בשואה: "הרוד שלי נתפס. לא ראיתי איך שהרגו אותנו [...] חסו עליי [...] וכאן מתחיל כור הביוב שלי, שאני הופך לחיה שכל מטרתה זה הישרדות, ואני לא בוחל בשום דבר. ילד בן שש כמו חיה, והנושא כמו חיה ליווה אותי. לגנוב, להיות סרסור, לכוזו, לשקר [...] מה שלא תרציי."⁶³

רגשות פחד ובדידות, קשיי פרידה מהורים, הישרדות ותושייה של המרואיינים מתקופת המלחמה. "פ מיוגוסלביה, שהיה בן ארבע בלבד כשפרצה המלחמה, ציין: "כל הזמן ידעתי שצריך לפחד ולא לדבר ולא להגיד כלום".⁶⁴ גב"נ ביטא תחושת פחד עזה, המלווה אותו עד היום: "עד תחילת 1943 נדרנו ממקום למקום בתוך הגטו והסתתרנו במרתפים ריקים או במקומות שהוכנו למסתור [...] מפחיד ביותר היה הצעדים במדרגות. זה סוג של דברים שעד היום מלווים אותך".⁶⁵ ס"ס, שהסתתר באוקראינה, סיפר על הפחד והמצוקה במסתור, שאותו זכר לפרטי פרטים: "היה שם קיר חיצון בין הקרשים. זה למעשה היה האור היחידי שנכנס פנימה. כמובן לא היה אפשר לצאת [...] זה 13 אנשים תחת פחד, גם עם ילדים [...] כילד אני זוכר את הפחד הזה שמחפשים עם הקלשונים".⁶⁶ ל"צ מרומניה זכר את פחדו של האב: "הפחד של אבא היה משמעותי והוא שנחרת בזיכרון".⁶⁷

למרות הפחד הדגישו אנשי הקבוצה את יכולתם להסתגל למצב החדש ואת מאמציהם לשרוד בכל מחיר. גב"נ נעזר בקריאה כדי לשרוד במסתור: "אני ביליתי את רוב שעותיי במסתור בקריאה. קראתי בפולנית מכל הבא ליד: ירחונים, עיתונים וספרים שהיו בחדר".⁶⁸ א"ב הסתגל למצב של קהות חושים לצורך הישרדות: "היה לי מין מגן של יצר הקיום ולא היה אכפת לי. לא בכיתי. גם כשאמא מתה אני לא זוכר את עצמי בוכה [...] לא השתחררתי מהדבר הזה עד שהגעתי לפולין והתקבלתי לחברת נוער של התנועה הציונית".⁶⁹

אצל א"ע, שהסתתר בהולנד, נקשרו אירועי המלחמה בזיכרונות הבדידות הקשים: "אני זוכר את ההפצצה על רוטרדם,⁷⁰ כמו עכשיו אני רואה את התמונה: מבנים של אווירונים שטסו, עברו ככה ליד החלון [...] אני זוכר שכל הזמן הייתי בכית לבד, בלי חברים, בלי כלום".⁷¹

הרעב והשפעת הפרידה מהאם במלחמה עולים בזיכרונותיו של ש"ד, מצ'נסטוחובה (Częstochowa) שבפולין,⁷² שהיה בן חמש בפרוץ המלחמה. סבו החליט למלט את כל המשפחה לאוקראינה בשתי עגלות, אך אמו נשארה בפולין: "במשך שלושה חודשים לא אכלנו לחם. הרעב היה נוראי שם, בסיביר [...] לא ראיתי את אמא במשך חמש שנים, ולאחר שנפגשנו במשך שלושה חודשים קראתי לה גברת. לא יכולתי להגיד לה 'אמא'.⁷³ חוויית הפרידה טבועה עמוק גם בזיכרונותיו של ר"פ מווינה: "חוויית פרידה אחר פרידה – מאמא, מהנזירות, מהאיכר, מבית היתומים, ממשפחתי המאמצת. אני ילד לבד. אין אבא, אין אמא ואין לאן לחזור".⁷⁴

מראות קשים, התמודדות עם מוות, ייסורי מצפון ובושה זיכרונות של מראות קשים, ייסורי מצפון כלפי הורים, השפלה של הורים, מוות ואובדן של הורים, ששבו ועלו בראיונות, עיצבו את חייהם של המרואיינים גם

לאחר שנים רבות. משה ארן-ארנרייך אמר במפורש כי הקושי שבאובדן האב עיצב את חייו: "מה שעיצב את החיים שלי זה אובדן על האבא [...] אבא מת ביום האחרון למלחמה. מצאתי אותו מת בתור ללחם [...] לא יכול לשכוח [...] ראיתי את אבי מוטל מת, בשולית של דם על הקרקע, פניו על הכביש וחור גדול ואדום נפער בגבו [...] הסתיימה ילדותי בבת אחת והחלו חיי הבוגרים".⁷⁵

מב"י העלה זיכרונות קשים מהפוגרום ביאסי: "אני זוכר את הגוויות האלו, ומחקתי את זה מהמוח למשך תקופה ארוכה. לא נזכרתי ולא רציתי להיזכר. עכשיו זה חוזר אליי, גם עקב החקירה שלכם וגם זה שפתאום התמונות התבהרו לי. מה שחשבתי כילד, הכול חזר [...] בתור ילד בן עשר לא בדיוק הבנתי למה הדודים שלי מתים שם".⁷⁶

מ"ה, שנולד לתוך המלחמה בעיר ורשה שבפולין, ביטא זיכרון יחיד של ייסורי מצפון על כך שבעצם הווייתו סיכן את חיי אמו: "אחד הזיכרונות שיש לי כן מהשואה הוא שהייתי קרוב לשלוש והתחלתי לסכן את אמא שלי. אבא שלי ברח למזרח ונרצח שם. [...] אני תינוק בן שלוש נימול".⁷⁷

רא"ה העלה זיכרון טראומטי מן היום שבו נלקחו הגברים במלחמה: "היה שם עצב גדול. מה שנחרת בזיכרון היה ביום שלקחו את הבעלים והאבות למחנות העבודה ברכבת, והנשים התחילו שם לבכות. ואני בתור ילד עמדתי ושאלתי את אמי: 'למה הן בוכות?' כיום אני מבין איזה קושי עמד בפני אמי לגדל, האחריות, המחלות וכדומה".⁷⁸

א"י, שנולד ביאסי שברומניה, תיאר את הזיכרון העז ביותר שלו: "המראה הראשון, ואולי העז ביותר, שאני זוכר אותו מהמלחמה [...] כי הייתה חוויה מסוימת, אפילו טראומטית הייתי אומר. מול ביתנו היה בית חולים גדול, שראיתי אותו גם עכשיו. בעודנו במסתור במין חלל כזה [...] נפתחות פתאום מההדף שתי הדלתות [...] קיר שלם של בית חולים פשוט מתמוטט ואש פורצת מזה [...] ואולי זו בעצם חוויית המלחמה היחידה שנתרה ושעד היום אני זוכר אותה".⁷⁹

ד"ג, שנולד שנתיים לפני פרוץ המלחמה בשאוולי (Siauliai) שבליטא,⁸⁰ זכר את ההוצאה להורג בתלייה של יהודים בגטו שאוולי: "הוציאו את כולם כדי שיחזו בתלייה, כולל הילדים. וזה נחרת".⁸¹

ש"ל, יליד לודז' שבפולין, שריד יחיד ממשפחה בת עשרים ושלוש נפשות, היה בן 12 בפרוץ המלחמה. הוא ומשפחתו נכלאו בגטו לודז' בשלב מוקדם של המלחמה, ואז הפסיק ללמוד והחל לעבוד. הזיכרונות הטראומטיים מלווים אותו עד היום: "אני זוכר את העגלות עם הצואה שאנשים סוחכים עם הסירחון הזה הנוראי [...] אני זוכר את העמידה בתור. אבא נפטר בגטו [...] בכפור, בקור, איך שורדים?"⁸² הוא העלה זיכרונות קשים מהפרידה, מהנסיעה ברכבת ומההלם עם ההגעה לאושוויץ: "בלילה באה משטרה יהודית והוציאו אותי מהבית. אמא ואחותי נשארות, והטרגדיה

גדולה. לא יודעים לאן לוקחים את האנשים [...] ברכבת אני זוכר שהיה חלון אחד קטן ודחוס [...] היה שם דלי צואה [...] אני לא זוכר כמה זמן נסענו [...] ובאושוויץ אני זוכר את הסלקציה. זה היה באמת, אני זוכר את מנגלה עצמו. אני זוכר איך הוא עמד, אני יכול לצייר את זה, איך הוא עשה ככה עם האצבע. אני זוכר את בלוק 10.⁸³ זיכרונות קשים במיוחד נקשרו אצלו לתחושת הבושה: "אני זוכר את ההגעה לאושוויץ. לקחו אותנו למקלחות [...] גילחו לנו את הראש. זו הסיטואציה היחידה שנחרתה בזיכרוני שאני לא אשכח אותה בחיים. [...] מסופרים עם הבגדים שאירו לי את הנעליים [...] אותן הנעליים שאמא שלי קנתה לי בקילו אורז. הדבר הכי קשה הוא הבושה וההשפלה. אני לא אשכח את הרגע הזה."⁸⁴

מ"א, מסופיה שבבולגריה, שאינו מגדיר את עצמו ניצול שואה ואף תיאר זיכרונות חיוביים מתקופת המלחמה, העלה גם זיכרונות טראומטיים מהמחנה הקשורים להשפלת אמו: "הייתי ילד בן ארבע כשהגענו למחנה. גרנו בצריף ענק עם מיטות של קומות עשויות מעץ [...] בשבילי זה היה חוויה בלתי רגילה לגור בצורה כזאת, כולם ביחד. מקלחות לא היו, היו לוקחים אותנו לדנובה להתקלח. [...] אמא שלי לא הייתה מוכנה להתפשט בשביל להתקלח. רק אחר כך הסתבר לי שהיו לוקחים נשים לחוד וגברים לחוד, אבל השומרים היו גברים בולגרים ותמיד עם חיוך. בחרו כאלה שהם משתפי פעולה. [...] היהודיות היו מושפלות שם. זה סוג של טראומת שזה לא עובר" (ההדגשות של המחברת). לדבריו, רק כשהיה מבוגר יותר יחס משמעות לזיכרונות הללו.

מקומה של האם בזיכרון השואה והתפקיד שמילאה בתקופת המלחמה
האם הייתה דמות משמעותית בחיי המרואיינים. הם תיארו אותה כדומיננטית ומצילת חיים וכמי שעיצבה את זהותם בשואה ולאחריה. תיאורי האם בחוויית השואה רוויים בהערצה לתכונותיה, ובעיקר לתושייה שגילתה בשמירה על ילדיה ועל כל התא המשפחתי בתנאי המלחמה הקשים. בקרב מי ששרדו בלא אם חיוק החסך את טראומת השואה, ואילו אצל מי ששרדו עמה הקהתה נוכחותה טראומה זו.

זיכרון טראומטי שמלווה את ב"פ, יליד דברצן (Debrecen) שבהונגריה, קשור לאמו, שהצילה אותו מידי הנאצים במקום המסתור. תיאור מעשה גבורתה בולט במיוחד על רקע התיאור המפורט של קשיי השהייה במסתור והפחד מפני ההונגרים והנאצים: "זה היה בית חרושת שהסתתרו בו הרבה מאוד יהודים [...] זה היה בשעת לילה מאוחרת. אנחנו מדברים על מקלט שהיה בתוך הבית למטה [...] מיטה ליד מיטה, איזה תנאים [...] עשרות אנשים [...] ואז החיות המטורפות האלה, שיחד איתם היו הנאצים ההונגרים [...] והכידונים, והם בטירוף [...] הם נכנסים [...] והפחד גדל [...] אני לא יודע איזה אומץ לב או איזה יצירתיות צריך בשביל זה. אמא שלי [...] היא תפסה אותי ביד וכיסתה אותי עם שמיכות והחזיקה אותי בידיים, וכשהם הגיעו

היא צעקה עליהם [...] וזה מה שקרה – הם הלכו. [...] זה ליווה אותי כל השנים, אי־אפשר לשכוח את זה".⁸⁵

"פ מרומניה ציין בהערצה כי אמו נותרה לבדה עם שישה ילדים, שהגדול בהם בן שלוש עשרה והקטן תינוק שזה עתה נולד, משום שאביו היה במחנה עבודה והקשר איתו נותק: "למרות הקשיים של המלחמה [...] מביאים אותי לעולם כילד שישי. היה בזה משהו דרמטי [...] הזיכרון הראשון שלי הוא מגיל חמש-שש – אמא הייתה משכיבה אותי לישון והייתה שרה לי שירים יהודיים עצובים".⁸⁶

מ"ג, ילדי קישינב (Chişinău) שבסרביה, בן יחיד להוריו ויתום מאב, תיאר בהערצה את תושייתה של אמו: "אמי ברחה מקישינב [...] עם תינוק – זאת הייתה תושייה של אמא שעוברת עם תינוק ממקום למקום ומוכרת תכשיטים כדי לשרוד [...] היו תקופות שהיא, כדי שלא יבדקו אם אני נימול או לא, גידלה לי שערות כמו בת".⁸⁷ ר"ה נקשרה תושייתה של האם לזיכרונות על אוכל: "אמי עשתה הסכם עם רומני כפרי שעבד שם שהוא תמורת כסף בלילות היה גונב מהמאפיה שבבילנו. ואני זוכר שהיה שם חלון נפתח עם מסגרת מעץ, אז היא שמה שם שק, שכמובן לא ראו מבחוץ. בלילה הוא זרק לשם לחם".⁸⁸

י"ג נולד חודש לפני פרוץ המלחמה בקלוז' נאפוקה (Cluj-Napoca) שבהונגריה⁸⁹ וחגג יום הולדת חמש כברגן בלזן. גם בזיכרונות מאמו שזור נושא המזון: "כל התקופה של ברגן בלזן אני עם אמא שלי [...] אני זוכר את הלחם. זה ממש יש לי בראש איך אמא שלי, הייתה לה מפית עם משבצות, והיא הייתה מודדת את הלחם וחוטתה. את זה אני זוכר"⁹⁰ (ההדגשות של המחברת).

ר"פ, שהיה בן יחיד להוריו, ציין בזיכרונותיו את תושייתה של אמו, שהצילה את חייו כשזרקה אותו מאשנב הרכבת. עם זאת הקושי שלו להבין את מעשיה והשאלות שעלו אצלו בעקבותיהם לא הרפו ממנו שנים רבות והשפיעו על זהותו: "אמי הצליחה לברוח מהמחנה בהיותה בת 34, עם ילד קטן. [...] ואז רגע מצמרר – ילדה כבת 14 מצליחה לצאת מהאשנב וקופצת מהרכבת. באותו רגע מצמרר היא צועקת לאמא 'תשליכי את ר'! אמא מרימה אותי ומשליכה אותי מהחלון".⁹¹

גם בזיכרונות של ד"ג מליטא נחרת רגע הפרידה מאמו, לאחר שעזבו את הגטו ויצאו למסתור: "אני חושב שאמא בכתה. אני לא בכיתי כי לא בדיוק הבנתי שאני נפרד ממנה לעולמים".⁹² הוא סבר שאמו עשתה מעשה גבורה: "אמא שלי היא גיבורה. היא החליטה למסור אותי כדי להצילני [...] דודה שלי היא גיבורה. שתי נשים – אמא ודודה – שהצילו את ילדיהן [...] אמא הייתה אישה חכמה, חזקה, בעלת תושייה, ולמרות זאת לא שרדה [...] לקבל החלטה למסור אותי זו גבורה"⁹³ (ההדגשות של המחברת). מ"ה ציין אף הוא את גבורתה של אמו: "הגבורה של אמא שלי שהיא הצליחה לשרוד בחוכמה, באלתור ובמזל, ולהשאיר את שנינו בחיים".⁹⁴

בר־ניר הדגיש את תרומתה של אמו להישרדותו. לדבריו, השהות עמה ריככה

את חוויית המלחמה עד כדי כך שתקופה זו זכורה לו כתקופה חיובית: "החיים בגטו לא היו לי סיוט, הייתה לי ילדות מאושרת, הלכתי לגן, היו לי חברים, ואמא מילאה את כל עולמי".⁹⁵ הוא סיפר כיצד סייע מעילה של אמו להציל את חייו: "ערב אחד הגיעו חיילי הס"ס ואיימו להוציאנו להורג. בשנייה האחרונה פרצה ליליקה [החברה של דודו, ל"ג] בפולנית – יש לי מעיל פרווה יקר מאוד! קחו אותו ותנו את החיים! וכך ניצלנו. מעיל הפרווה היה של אמא, שדאגה להשאיר אותו וזו הייתה תרומתה האחרונה של אמי להצלת חיי".⁹⁶

בעיני ש"ל היו גבורתה ותושייתה של אמו לפלא. הוא סיפר שהצילה את חייו בעזרת זוג נעליים: "הנעליים האלו ליוו אותי עד השחרור. באושוויץ הלכנו בכיוון הרכבת בשלשות בין שני מחנות [...] ופתאום אנחנו עוברים ורואים מחנה נשים מגולחות. [...] ושם ראיתי את אמי ואחותי. אני לא זיהיתי אותן. לפי השאגות 'ש'! אלו היו שאגות שאי-אפשר [...] אמא שאלה אותי: 'יש לך את הנעליים?' [...] היא ידעה שהנעליים יצילו לי את החיים כי בלי נעליים אי-אפשר לשרוד. אלה היו נעליים מעץ. [...] בעצם זו הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותן".⁹⁷

חרסית סיפר על דאגתה של אמו אליו ועל הקשר החזק ביניהם ותיאר כיצד פלתה כינים מגופו, משערו ומבגדיו: "מלאכה שכילתה את כוחותיה. אני זוכר עדיין את ידיה האדומות מדם בעודה מחטטת בראשי, נאנחת וממשיכה בפלייה לאורה של נורה דלה".⁹⁸

י"פ מעיד שתושייתה של אמו עיצבה את זהותו: "אמא ארגנה לנו תעודות מזויפות, וכך היא מצילה את חיינו. [...] במשך ארבע שנות המלחמה לא ראיתי את אבי, לא הייתה לי דמות אב. חוט המחשבה של אמא, הדרך שלה, עיצב את חיי הבוגרים. אמא היא סמל הגבורה עבורי".⁹⁹

י"ה ציין בהערכה רבה שלמרות המלחמה, המצוקה הכלכלית והמגורים בדיר חזירים או כבשים, ילדה אמו ילדים, והביטחון שהשרתה עליו הקהה את הפחד: "היה לי פחד, אבל לא מוגזם כי הייתי עם אמא שלי [...] לאמא היו כל מיני אמצעים, כמו למשל שוק הפשפשים. ימי שלישי ושישי היא הייתה הולכת לשוק ומוכרת מהדברים שלה".¹⁰⁰

דמויות מעצבות נוספות במהלך השואה

נוסף על דמותה של האם, שהייתה מושא להערצה בעיני המרואינים, עלו בראיונות עוד דמויות שהשפיעו עליהם השפעה ניכרת בתקופת השואה, כגון אב המשפחה, סב, סבתא או דודה. סבו של ש"ד, לדוגמה, הבריא את המשפחה לאוקראינה, וכך הציל אותם. הוא ציין כי "לסבא הייתה תושייה בלתי רגילה".¹⁰¹

י"ג העריך את תושייתו של אביו, ששימש לו מודל לחיקוי: "אני גדלתי עם אבא שלקח את העניינים לידיים [...] אבא היה גיבור, הוא לחם בקומנדו הצרפתי

[...] בשיא המלחמה, בשנת 1943, אנחנו עוברים לגור בקזבלנקה. קיבלו אותנו כי אבא היה איש צבא"¹⁰².

מפ"ל הביע הערצה לאביו, שהציל גם יהודים שאינם מבני משפחתו: "בגלל השוחד שאבא שלי דאג לו היה רישום פיקטיבי שיהודים הלכו למחנות כפייה. אבא שלי הציל כך יהודים [...] אבא עשה מעשים של גבורה [...] הגבורה באה לידי ביטוי לא רק בנשק"¹⁰³. הערצה לאב באה לידי ביטוי גם בדבריו של ס"ס: "אבא שלי היה בן אדם מאוד מיוחד, היה גיבור [...] אבא שלי, הוא היה מנהיג, הוא הציל גם אנשים אחרים"¹⁰⁴.

4. התקופה שלאחר המלחמה

עם סיום המלחמה לא פסקו התלאות והנרודים. יום השחרור זכור במיוחד לחברי הקבוצה, וזיכרונות התקופה שבין סוף המלחמה לעלייה לארץ השפיעו על קליטתם בארץ ועל בחירותיהם. תקופה זו הייתה רצופת קשיים, כגון התמודדות עם המציאות שטפחה על פניהם וגילוי האובדן, הבדידות והריקנות. מי ששרדו עם הוריהם זוכרים את תגובות ההורים ואת התנהגותם לנוכח גילוי האובדן הנורא במלחמה והקשיים בהתמודדות עם המציאות החדשה: חופש לצד עצב גדול על האובדן, הבדידות, התלישות, חוסר הבית והידיעה כי אין לאן לחזור. מי שנותרו בלא הורים ומשפחה מצאו את עצמם בלא מסגרת וניסו להתערות במסגרות חדשות. לדבריהם, תנועות הנוער והאידיאולוגיה הציונית, שאליהן התוודעו מיד לאחר המלחמה, הן שהשפיעו על זהותם ועזרו להם להתמודד עם טראומת השואה.

א"ב העיד על עצמו שהיה "ילד מחוסר משמעת לחלוטין" בסוף המלחמה ותיאר את קשייו הרבים בהסתגלות למסגרת החדשה. השינוי חל בו במפגש עם תנועת הנוער לפני העלייה לארץ: "כאן פתאום גיליתי מסגרת, זה התחיל למצוא חן בעיניי. ריקודים, שירי ארץ ישראל, שליחים מארץ ישראל"¹⁰⁵. לאחר המלחמה הוא החל לספוג את האווירה הציונית ונחשף לסיפורי הגבורה של מרד גטו ורשה, ששמע מפי אנטק צוקרמן. הסיפורים הללו גרמו לו שלא לשתף את האחרים בקורותיו בשואה ולהתבייש בעברו ברומניה: "בא לבקר אנטק צוקרמן [...] ומדברים על גטו ורשה, [...] ואני מתחיל להתבייש בסיפור הרומני שלי. אני הייתי הרומני היחידי כנראה, ידעתי להסתגל. [...] אני רציתי להיות צבר [...] התמורה באופי שלי זו התנועה הקיבוצית, ואני חייב לה הרבה"¹⁰⁶.

תנועת נוער ואידיאולוגיה ציונית עלו גם בזיכרונותיו של מפ"ל מן התקופה שלאחר המלחמה: "מה שמעניין אחרי המלחמה, הפעילות של התנועות הציוניות הייתה חזקה מאוד. אבא שלי היה חבר מרכז ואני הייתי מאוד פעיל בתור ילד ב'שומר הצעיר', ילד בן 10-11 ידעתי פוליטיקה"¹⁰⁷.

למ"א היו זיכרונות טובים מן התקופה שלאחר המלחמה, בעיקר מתקופת שהייתו בסלבינו (Selvino) שבאיטליה,¹⁰⁸ והוא סבור שהיא עיצבה את אישיותו. כבר בשנת 1944 נקלט בתנועת "בני עקיבא", שבמסגרתה התארגנה העלייה לארץ. וכך תיאר את שהייתו במעון החינוכי בתקופה ההיא: "מקום מקסים בגובה של 1,200 מטר, ליד הגבול השוויצרי [...] היום נקרא סלבינו [...] לא דיברו שם על השואה, אבל אחד הדברים הכי נוראים שהיו בלילה זה צעקות של מישהו שנזכר בכל מיני דברים מהשואה".¹⁰⁹

ש"ל גילה לאחר המלחמה כי איבד את משפחתו והחליט לעלות לארץ ישראל: "סיכמנו שחוזרים בחזרה ללודו', מה שלא יקרה. דיברנו לפני זה, לפני שהגעתי לאושוויץ. [...] הייתי בפולין שבועיים-שלושה. שם נכנסתי ישר לקבוצה של קיבוץ [...] לא מצאתי אף אחד. קיוויתי שיהיה מישהו. אני חזרתי ללודו' ב-45, נרשמתי ואמרתי [...] אני רוצה לארץ ישראל".¹¹⁰

י"ש (ז"ל) הדגיש כי התקופה שלאחר תום המלחמה הייתה קשה במיוחד בעבורו בשל מצוקת רעב: "הרעב הופיע אחרי השחרור [...] האוכל שאגרנו נגמר. לא היה רעב במהלך המלחמה כי בודפשט תפקדה, היה לנו קצת כסף. כאשר העיר שוחררה, כל דרכי האספקה הופסקו ולכן הייתה בעיה עם האוכל".¹¹¹

חרסית ומשפחתו חוו לאחר המלחמה תלאות ונדודים, מעבר למחנות עקורים והתמודדות עם הגילוי הטרגי של אובדן בני משפחה. כל אלה עיצבו את זהותו של חרסית וחזקו בו את התובנה שמוטב שלא להיקשר לרבר: "ואיך יכולנו אנו, הילדים, שלא לאטום את עצמנו כאשר סיפורי הזוועות התערבלו סביבנו בשטף פראי [...] למעשה לא נקשרנו עוד למקומות, גם לא לרכוש או לאנשים".¹¹²

רא"ה חווה נדודים רבים ופרידה מהוריו, ולמרות זאת העלה זיכרונות נעימים מן התקופה שביין סוף המלחמה לעלייתו ארצה. הוא הועבר לכפר אילניה אפלדורן (Apeldoorn) שבהולנד עם ילדים נוספים מרומניה, ושם התבשר על החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר: "אספו את כל הילדים בכפר, עמדנו בצורת ח' לפי תנועות, באו המדריכים והסבירו לנו שיש שמחה גדולה. כמוכן היה דגל כחול לבן מגן דוד. הסבירו שיש החלטה להקים את מדינת ישראל, ואנחנו צריכים להתכונן".¹¹³

מבחינתו של א"ע, שניצל בהולנד, המלחמה הסתיימה רק ב-10 במאי: "האמא [אם המשפחה שהצילה אותו, ל"ג] לא נתנה לי לצאת. היא אמרה: 'אני שמרתי עליך שנתיים וחצי, ועוד חסר לי שעכשיו מישהו יתקע לך כדור. אתה נשאר בבית. רק ב-10 במאי היא נתנה לי לצאת מהבית".¹¹⁴

על אף הקשיים שעמם התמודדו חברי הקבוצה בתקופה זו, רבים מהם זוכרים לטובה מראות, טעמים וריחות טובים שנחשפו אליהם באותה העת. ס"ס, שהפליג בספינת המעפילים "מולדת", הדגיש: "מאז השהות על האונייה אני אוהב תפוזים. אכלתי על האונייה, הבריטים נתנו לנו תפוזים".¹¹⁵

ההגעה לארץ תרמה להפיג את תחושת העצב. בר-ניר, שהפליג בספינת המעפילים "פאן יורק", סיפר: "שטנו בתנאים איומים שבעה ימים ובצפיפות נוראית. [...] בבוקר היום השמיני עמדנו כולנו על הסיפון, לנגדנו הר הכרמל וסמוך לנו נמל חיפה. הלב רטט מהתרגשות. המבוגרים פרצו כולם בשירת 'התקווה', ומן הסתם רבים מהם הזילו דמעה".¹¹⁶

ד"ג ציין את כמיהתו לארץ ישראל הן באירופה לאחר המלחמה הן בדרך ארצה: "מה שליווה אותי כל הזמן היה הרצון העז שלי לעלות לארץ ישראל [...] גם בגרמניה לאחר המלחמה לא חיפשנו את השואה, חיפשנו להתקדם וחיפשנו את העתיד".¹¹⁷

5. "זיכרונות בקופסה": הקליטה בארץ והשפעת הקיבוץ על הזהות

"שלא יגידו לי פליט"

התלאות שידעו המרוויינים לא תמו עם הגיעם ארצה. ההשתלבות בארץ הייתה כרוכה בקשיים רבים – ניכור, זרות, קשיי שפה, בדידות והקושי להסתגל למסגרות חדשות ושונות. להערכתם של אנשי מקצועות טיפוליים, נקטו הקורבנות מנגנוני הגנה פסיכולוגיים, כגון מנגנון הכחשה, כבר באירועים הטראומטיים עצמם. בשנים שאחרי מלחמת העולם השנייה המירו הניצולים את מנגנון ההכחשה במנגנון הדחקה, דהיינו סילוק העבר מתודעתם. הדחקה העבר באה לידי ביטוי בהימנעות מוחלטת מדיבור על קורותיהם לפני המלחמה ובמהלכה. הגשר אל הישראליות לא עבר דרך זיכרונות השואה, וההגדרה "ניצול שואה" יצרה סטיגמה חברתית משום שביטאה זהות שהאידיאולוגיה הציונית ביקשה להתנער ממנה. הניצולים ביקשו אפוא להשתלב בזהות חדשה.¹¹⁸

ואכן כל המרוויינים ציינו שמחיר ההשתלבות היה הדחקה העבר, אימוץ זהות חדשה ופתיחת דף חדש בחייהם. עם זאת אירועים מכוננים כדוגמת משפט אייכמן הציפו זיכרונות מודחקים מהעבר. מ"א החל להתעניין בעברו במהלך המשפט הפומבי הזה: "בתקופה של משפט אייכמן אמא נסגרה, לא רצתה לשמוע. אבא ואני, בניגוד אליה, התעניינו מאוד, והייתה סוג של התעניינות נקמנית".¹¹⁹ גם אצל י"ה עורר משפט אייכמן זיכרונות: "אני עקבתי אחרי משפט אייכמן [...] בזמן השואה לא תיארו לנו שיכול להיות דבר כזה שלא חזרו אנשים, והייתי אוחד את עצמי ושואל 'איך יכול להיות דבר כזה, ואיך אני יצאתי מזה?'"¹²⁰

בר-ניר קיבל בהגיעו לארץ שם חדש, שסייע לו באימוץ הזהות החדשה. עד עלייתו ארצה בגיל 12 הוחלף שמו שמונה פעמים: "למעשה התוודעתי לשם גיורא לראשונה רק באותו ביקור שביקרתי אצל חנן וצילה, אחרי עלותי ארצה [...] באונייה קראו לי בשם של בת – ציפורה. סטפה דודתי ומשפחתה המירו את שמי המקורי, ג'ורג', חנן רמברג [...] הסב את שמי לגיורא".¹²¹

תהליך הקליטה של ר"פ בארץ היה כרוך בקשיי שפה, בהתמודדות עם תרבות זרה ובבדידות: "אני נרשם לכיתה א' לבית הספר ומכנים אותי בשם הפליט [...] הילדים לא קיבלו אותי, לא ידעתי את השפה, לא השתלכתי ולא עזרו לי".¹²²

גם א"ע העלה זיכרונות של בדידות וקשיי קליטה בעיר. למזלו, הכדורגל הציל אותו: "אני זוכר שכל הזמן הייתי בבית לבד, בלי חברים, בלי כלום [...] ואני מגיע לתל אביב, ובכיתה ז' בתל אביב [...] בוחרים קבוצות. אותי לא בוחרים [...] מנודה מכל חברה [...] ואז הלכתי למכבי תל אביב לשחק כדורגל והפכתי לכוכב [...] הכול בשביל להראות להם. [...] התחילו לרוץ אחריי. גם הופעתי בעיתונות".¹²³

ל"צ ציין את מחיר ההשתלבות בחברה הצברית: "זה בעצם הביא אותי לגדול במחיקה גדולה של העבר [...] ולא רציתי לדבר על כלום הרבה שנים".¹²⁴ גם ב"פ התמודד עם קשיי הקליטה בארץ באמצעות מחיקת עברו: "במשך כל תקופת הנעורים לא רציתי לזכור את השואה. להפך, רציתי לשכוח. השתלכתי בצופי תל אביב". מועדון התעופה היה לו לבית: "אני משתלב יפה מאוד [...] אחרי גדנ"ע הייתי בקלוב התעופה [...] כל יום שבת היינו באים לשדה דב".¹²⁵

חרסית מעריך בספרו שהדחקת עברו נעשתה בשל "הרצון להיטמע בחברה ולהיות כמו כל אחד, לבנה מלבני הבניין של הארץ".¹²⁶ רצון זה הובע גם בדבריו של א"נ: "אני אעשה כל דבר כדי שלא יגידו שאני פליט [...] היו הרבה עולים בבית ספר. אני קינאתי בצברים [...] כשסיימתי את קורס הטיס [...] ההרגשה הייתה שאני מלך העולם".¹²⁷

ס"ס הדגיש שזוהה כ"פליט": "בשנת 1948 עלינו לארץ, התיישבנו בשכונת בת גלים [...] היינו שלושה עולים [...] והזיהוי שלנו היה 'פליטים', זאת אומרת ככה קראו לנו".¹²⁸

ז"ק, שחונך לאהוב את הארץ וספג בגולה קללות כגון "יהודי מלוכלך", נאלץ לספוג קללות גם בארץ: "כשהגענו לארץ אני התאכזבתי מאוד כי אם בחו"ל הייתי יהודי מלוכלך, כשהגעתי לארץ חשבתי כל ישראל חברים, אז פה נוכחתי לדעת שיש הונגרי מלוכלך ורומני מלוכלך".¹²⁹

בראיונות עלו תכונות וערכים משותפים של חברי הקבוצה שתרמו להשתלבותם בחברת הצברים, כגון שאיפה למצוינות בלימודים בכלל ובספורט בפרט. היו שייחסו שאיפה זו לבית ההורים, והיו שייחסו אותה למציאות שחוו. השאיפה למצוינות בספורט ובלמודים העניקה להם יתרון ניכר בהשתלבות בקיבוץ ובקורס הטיס. הצטיינותם עמעמה את סטיגמת הפליט ועזרה להם להידמות לצברים, כפי שרצו כל כך.

ד"ג, שהצטיין בספורט, מנה את הגורמים להשתלבותו: "בכיתה ברעננה היינו שלושת בני הדודים שניצלנו יחד, היינו יחד באותה כיתה [...] והיינו היחידים שהיו ניצולי שואה בכיתה [...] ידעתי עברית והייתי ספורטאי וכל הדברים האלו סייעו

ל"י¹³⁰.

גם י"פ ציין שהספורט עזר לו להשתלב בחברת הצברים: "רצינו להידמות לצברים, להיות כמותם גם בלבוש, בדיבור ובמנטליות. [...] לא היה קל להשתלב עם הצברים בגלל השוני בשפה [ו] במנטליות, אבל מהר מאוד, בגלל שהייתי טוב בספורט [ו] יודעתי לבעוט בכדור, השתלבתי מהר מאוד והפכתי לאחד מהמובילים בכיתה"¹³¹.

הקיבוץ כגורם מעצב זהות

המפגש בין ניצולי השואה לצברים התרחש בשתי מסגרות עיקריות: בקיבוצים, שאליהם הופנו רוב עולי "עליית הנוער", ובצבא, ששאף לתגבר את שורותיו.¹³² למרות הקשיים בקליטה הראשונית והיחס הדו-ערכי של בני הקיבוצים לעולים, מי שצלחו אותה התערו ונקלטו היטב בקיבוץ והיו לצברים לכל דבר. תרמו לכך כמה גורמים: החברה הטוטלית של הקיבוץ, המשפיעה על נפש האדם בכל שעות היממה; המשפחות המאמצות בקיבוץ, ששימשו תחליף למשפחות הביולוגיות בעבור רבים שהגיעו בגפם; ההפרדה בין הורים לילדים באמצעות בית הילדים, שצמצמה את הפער בין העולים לוותיקים. הזהות הציונית שרכשו לעצמם הצעירים בקיבוץ הייתה לסמל סטטוס ציוני.¹³³ רבים מהמרואינים חזרו ואמרו בעדויותיהם שהקיבוץ שימש להם בית. בקיבוץ ניתנה להם האפשרות להשיל מעליהם את סממני הגלות, והחיים בו חיזקו בהם את הזיקה לארץ ותרמו במידה ניכרת להשתלבותם בחיל האוויר ולהצלחתם בו.

מ"ה סבר שהתערה בקיבוץ בזכות אופיו: "אני יודע שהייתי פרא אדם, אבל בקיבוץ להיות פרא אדם זה כמו כל ילדי הקיבוץ, והשתלבתי בקיבוץ. כולם היו צברים חוץ ממני"¹³⁴.

מ"ש הדגיש שצמצום הפער העצום שבין ילדותו "המטלטלת", כפי שכינה אותה, ובין הצלחתו בקורס הטיס נבע מהחוויות שחוה בקיבוץ: "החוויות שעברתי בקיבוץ, הקשיים, גרמו לי לרצות להיות חייל חזק, להילחם ולהצליח"¹³⁵. גם א"נ קשר בין הקליטה המוצלחת בקיבוץ להצלחתו בקורס טיס: "מיד בתום המלחמה [...] הייתי בן שש [...] הגעתי לקיבוץ רמת דוד. היינו שלושה ילדים שבאנו מעתלית, שלושה מהשואה [...] חברת הילדים בקיבוץ הייתה יוצאת מן הכלל – ישר נקלטנו, למדנו עברית [...] לא הרגשתי שונה בכלל [...] הייתי חניך מצטיין בסוף הקורס"¹³⁶. עניין זה עולה גם מדבריו של י"ג: "אני מחליט שבקיבוץ אני רוצה להיות צבר כמו כולם. הדבר הזה גרם לי למחוק את כל ההיסטוריה שלי [...] חוויית הקיבוץ היא זו שעיצבה אותי כלוחם, כצבר"¹³⁷.

י"ג הדגיש שהקיבוץ עיצב את חייו: "התקופה שגרתי בקיבוץ היא התקופה שמעצבת את חיי ולא השואה. אמא שלי לא גידלה אותי [...] והילדים הצברים קיבלו אותי ממש טוב בזכות זה שהייתי טוב בספורט"¹³⁸. גם א"ב תיאר את השפעתו

המכריעה של הקיבוץ: "הקיבוץ נתן לי את הביטחון וזה מה שחשוב. השלתי מעצמי את הגלות, ומאחר ואין לי כבר את העניין של הגלות אז אני הולך זקוף, אבל מתאמץ".¹³⁹ א"י הגדיר את החיים בקיבוץ חוויה מכוננת, אף שנאלץ להיפרד מאמו: "צריך להיפרד מאמא כשהלכתי לקיבוץ גן שמואל [...] החוויה הזו עיצבה בעצם [...] חוויה מכוננת [...] הפכתי להיות השוער של קבוצת הכדורגל".¹⁴⁰

ג. "הטובים לטיס": תרומתו של חיל האוויר לתקומה האישית

1. הגורמים להתנדבותם של חברי הקבוצה לקורס הטיס

המסגרת הצבאית, כמו הקיבוץ, סייעה מאוד להיקלטותם של העולים. ככל שחוו יותר חוויות צבאיות השתלבו העולים טוב יותר במסגרת הצבאית ונטמעו בה, עד כדי כך שרבים מהם היו לצברים לכל דבר ואף הגיעו לדרגות פיקוד גבוהות בצה"ל.¹⁴¹ בשנות החמישים היה חיל האוויר צמא לטייסים. מספר המתנדבים שהגיעו מיוזמתם היה קטן מן הדרוש לחיל, ובכל השאלונים סימנו המתגייסים את חטיבת הצנחנים בעדיפות ראשונה, שנייה ושלישית.¹⁴² בשנת 1954 נמצאה נוסחת מיון לקורס טיס. "עד אז", לדברי ניסן סלוצקי, הסוציולוג הראשון של חיל האוויר, "כל מי שעבר את המבדקים הרפואיים הגיע לקורס, ורבים נפלו במהלכו, אחרי בזבוז שעות טיסה יקרות".¹⁴³ הקורס היה ארוך ודרש מאמץ ממושך. החיל חיפש טייסים שמסוגלים לאלתר, לגלות תושייה ולהתמודד עם מצבי לחץ, ו"בגלל זה תחושת ההישג של אלה שסיימו הייתה גבוהה מאוד".¹⁴⁴ סיסמת "הטובים לטיס", שטבע עזר ויצמן עם כניסתו לתפקיד מפקד החיל בשנת 1958, תרמה לגידול במספר המתנדבים לקורס הטיס, אף שנתפסה כרצון לבנות אליטה – טענה שויצמן לא ניסה להכחיש – ועוררה מהומה ציבורית.¹⁴⁵

רבים מן הילדים שחוו את מוראות השואה בחרו להתגייס לחיל האוויר ולהתנדב לקורס טיס. גיורא בר-ניר תיאר את הקשיים שנתקל בהם כשהתייצב בפעם השנייה לבריכות מול פסיכולוג בחיל האוויר. הוא סיפר לו שבגיל ארבע נאלץ לעבור לגטו ורשה, והפסיכולוג תמה: "מה??? בדיוק אותה תמיהה שתמה בפעם הראשונה שראיין אותי לפני שהתגייסתי. נראה שגם הפעם לא התאמתי לו לרמות הילד ניצול השואה שצייר לו בדמינו [...] הרגשתי שלא מאמינים לי, שאני שקרן, והפעם שקרן במדים [...] איש מחבריי לא ידע דבר וחצי אודות עברי [...] בשנות החמישים מי שהגיעו לקורס טיס היו בעיקר קיבוצניקים ומושבניקים. עירוניים היו מעטים, ואני הייתי אחד מהם [...] ומי אני שאקלקל עם סיפורי השואה שלי".¹⁴⁶

למרות המהמורות בדרך היו בר-ניר וחבריו לקבוצה נחושים להתנדב לקורס

טיס, ונראה כי יכולותיהם הגבוהות במתמטיקה, בפיזיקה ובספורט וכושר המנהיגות שלהם סייעו להצלחתם בקורס. הם הצליחו בשירותם הצבאי, ומקצתם אף שירתו שנים רבות בצבא קבע.

היו שציינו כי חוויית השואה השפיעה על החלטתם להתנדב, ובמילותיו של ד"ג: "להפוך מילד מושפל בשואה לילד העילית שבעילית בתוך מדינת ישראל".¹⁴⁷ ש"ל שיער: "אולי מתוך הבושה וההשפלה הזאת באושוויץ צומח אחר כך תת-אלוף בחיל האוויר".¹⁴⁸ מ"א קשר בין אובדן אביו במלחמה להתגייסותו לחיל: "יש קשר בין חוויית המלחמה, שהשפיעה על האישיות שלי, להתגייסות לחיל אוויר ולתפקידים שעשיתי".¹⁴⁹

אחרים ציינו כי הפעילות במועדון התעופה, שייצג את ספורט התעופה בארץ ובעולם, וכן בגדנ"ע אוויר השפיעו על החלטתם להתנדב לקורס טיס. גדנ"ע אוויר, שהוקם לראשונה בשנות החמישים בשם "גדודי נוער תעופתיים", גידל במרוצת השנים דורות של טייסים ואפשר לבני נוער לדאות בשמים ולהכיר את הזרוע האווירית של ישראל.¹⁵⁰ מ"א היטיב לתאר השפעה זו: "כשהייתי בתיכון נכנסתי לגדנ"ע אוויר, ושם הגעתי עד לשלב שטסים בו, כלומר ססתי על מטוס בגדנ"ע, ומאז היה לי ברור שאני מתגייס לחיל האוויר".¹⁵¹ גם א"א סיפר שהתחיל את דרכו בתחום בהיותו נער: "כבר בגיל 13 הייתי בקורס מדריכים לכנות טיסנים [...] זה עזר לי ללמוד אנגלית כי על תעופה לא היו ספרים בעברית [...] אז נאלצתי ללמוד קצת אנגלית דרך זה בנוסף ללימודי בית ספר".¹⁵²

תנועת הנוער הייתה גורם נוסף להתנדבות לקורס טיס, שבא לידי ביטוי בדברי מפ"ל: "ראני חושב שההשפעה של 'השומר הצעיר' על האופי שלי חזקה מאוד [...] 'השומר הצעיר' והקיבוץ הם אלו שעיצבו את חיי. חוויית 'השומר הצעיר' עיצבה לי את האופי ותפיסת העולם על החיים ועל הרצון שלי להתגייס לחיל האוויר ולתרום".¹⁵³

ההתנדבות לטיס נבעה גם מן הרצון להגשים חלום. י"פ ציין שרצה להגשים את מה שחלם עליו ולתרום ככל יכולתו.¹⁵⁴ ס"ס הדגיש את כמיהתו לדבר: "זה בער בעצמותיי. אני רציתי להיות טייס קרב, ולהיות מפקד טייסת קרב במלחמה".¹⁵⁵ מ"א סיפר: "ידעתי כל הזמן שאני רוצה להיות טייס בחיל האוויר [...] לא ויתרתי וכל הזמן אמרתי שאני רוצה ללכת לקורס טיס".¹⁵⁶

טובת המדינה והרצון לתרום היו הגורם המרכזי להתנדבותם של מרבית החניכים. ש"ח סיפר: "לא התעניינתי בתעופה. מה שרציתי הוא ללכת למשהו שיהיה חוד החנית של ההגנה בישראל. גולת הכותרת הייתה חיל האוויר וככה הגעתי לקורס טיס".¹⁵⁷ גם ס"ס ראה לנגד עיניו את טובת המדינה: "טובת המדינה הייתה בדרך כלל בעמדת חשיבות יותר גבוהה מאשר הבן אדם".¹⁵⁸ ש"ד, שהתגייס בשנת 1951, הגיע לקורס טיס כי "קראו לו" וכי ניסה להיות "כמה

שיותר" צבר.¹⁵⁹ י"ג סיפר שקורס הטיס אכן שימש כרטיס כניסה לחברה הצברית: "בתקופה שאני בקורס טיס מה שמלווה אותי זה שאני צבר ולא העבר שלי [...] בחיל האוויר אני כבר צבר. שוקלים אותי ושופטים אותי לפי הביצועים שלי".¹⁶⁰ הרצון להידמות לצברים ליווה גם את מב"י: "הגעתי לחיל האוויר עם הצברים ורציתי להשתלב". על הקשיים בקליטה בחברת החניכים הצברים בקורס סיפר: "מתוך 70 שהתחילו את הקורס הייתי העולה החדש היחידי [...] כשאני מסתכל אחורה אני מבין שהם לא רצו אדם זה, ואני הייתי איש זר".¹⁶¹

המניע להתנדבותו של י"ג היה מקום מגוריו: "מגיל 12 אני יודע שאהיה טייס. זה היה ברור לי. גרתי בקיבוץ ניר דוד בשנות נעורתי, המטוסים היו טסים מעל העמק ועשו תרגולים בגובה נמוך מאוד. ידעתי: אני אהיה טייס".¹⁶² השאיפה להצליח בקורס הטיס ובשירות בחיל האוויר ליוותה את כל המרואיינים. א"ע ציין: "חשוב היה לי להצליח בקורס בצורה היסטורית".¹⁶³ מ"נ סיפר אף הוא על השאיפה להצלחה וכן על הגאווה שהסב לאמו: "שוכצתי לנווטים וסיימתי כחניך מצטיין, גאווה ענקית לאמא שלי [...] מה שדחף אותי להצליח ולהצטיין, שזה מאוד החמיא לי שהתקדמתי ועברתי מסלול כה קשה".¹⁶⁴ ש"ח הדגיש שהשאיפה להצלחה השפיעה על התנהגותו: "הקצנתי את ההתנהגות שלי בקורס לכיוון הצבריות, והיה לי חשוב להתרכז ולהצליח בקורס כמה שיותר".¹⁶⁵

2. במבט לאחור: התקומה האישית ומשפחת חיל האוויר

מסיפורי החיים של חברי הקבוצה עלה כי שירותם בחיל האוויר ותרומתם למדינה הביאו לידי תקומתם האישית. ד"ג ציין זאת במפורש: "מה שתרגם לתקומה האישית שלי זה המדינה והחיל".¹⁶⁶

ב"פ תיאר את הגאווה והסיפוק שחש בשירותו בחיל, לנוכח עברו הקשה: "אם אני הצלחתי להגיע ממגן דוד צהוב על החזה למגן דוד כחול על הכנפיים שלי אז [...] מה עוד צריך הבן אדם?"¹⁶⁷ זאב קרן סיפר שמחשבות על השואה ליוו אותו בתום הקורס והסבו לו גאווה: "בתקופה הזאת חשבתי לא מעט שהנה אני, הילד הגלותי מהשואה שקראו לי יהודי ושהתחבאתי במסתור, פתאום עושה מעשי גבורה ומציל אחרים כטייס".¹⁶⁸

אצל כל המרואיינים חזרו משפטים כגון "חיל האוויר היווה עבורי בית ומשפחה", "האישיות שלי התעצבה בחיל האוויר". עקרונות היסוד של חיל האוויר, בהם גאווה יחידה, שוויון הזדמנויות, אידיאולוגיה, דבקות במטרה ותחושת ייעוד, היו לחלק בלתי נפרד מאישיותם, עד כדי זהות מוחלטת בין האדם לחיל, שמצאה את ביטויה באמירות דוגמת "חיל האוויר זה אני" או "אני זה חיל האוויר". העובדה שחיל האוויר

שימש לחברי הקבוצה בית ומקור נחמה על מה שאיבדו בילדותם בשואה העצימה עוד יותר את רצונם לתרום.

א"נ ציין שערכי החיל הם שסייעו לו להשתלב ולהצליח: "הייתי פליט ולא נתנו לי להרגיש זר בחיל האוויר, בבית הספר. זה עזר לי להגיע לאן שהגעתי. נתנו לכולם את הצ'אנס".¹⁶⁹

אא"נ סיפר על תחושת הביתיות: "אמא לא הצליחה להתאושש מטראומת המלחמה [...] בחיל האוויר ראיתי בית. ההזדהות שלי עם חיל האוויר הייתה מלאה, והרגשתי שבכל נושא אני יכול לפנות אליהם".¹⁷⁰ גם ש"ל ראה בחיל האוויר את ביתו: "אין לי ספק שבתת-מודע השואה השפיעה על דרכי בחיל אוויר. חיל אוויר היה המשפחה הכמעט ראשונה שלי, זה היה הבית הראשון שלי".¹⁷¹

א"א ראה זכות גדולה בשירותו בחיל האוויר בתפקיד טייס: "סיפוק רב מזה שניתנה לי הזכות – לא ידוע אם בגלל עברי אבל לא רק – אני כל הזמן ראיתי זכות גדולה לטוב בחיל האוויר הזה [...] אתה יכול להרחיק כמה שאתה רוצה אבל זה קשור".¹⁷²

ס"ס הדגיש את הפער שבין חוויותיו בשואה כקורבן פסיכי ובין שירותו האקטיבי בחיל האוויר: "מבחינתי בשואה הייתי אחד שהובל לכל מקום, פה אני מרגיש שעשיתי משהו. כל החיים [...] נשארתי בחיל אוויר כי רציתי דברים. זה בער, רציתי להיות טייס קרב במלחמה".¹⁷³

חברי הקבוצה הכירו טובה לחיל האוויר על תקומתם האישית, והדבר בא ליד ביטוי, בין היתר, בדבריו של ש"ח: "במשך 22 שנותיי בחיל האוויר שירתתי את המדינה בנאמנות ובמסירות, ובד ובכד ידעתי – ואני יודע – כי המדינה וחיל האוויר העניקו לי הרבה יותר משנתתי להם".¹⁷⁴

סיכום

מאמר זה מנפץ את המיתוס שלפיו אנשי צוות האוויר ששירתו בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים – "הטובים לטיס" – היו צברים מבטן ומלידה. הוא מהווה מעין "מסע אל העבר" של מי שחוו את מוראות השואה בילדותם והיו לראשוני אנשי חיל האוויר. עד שנות השמונים הם היטיבו להסתיר ולהרחיק את עברם, אך בעקבות השינויים שחלו ביחסם של החברה הישראלית וצה"ל לזיכרון השואה ולדרכי התגובה של היהודים תחת שלטון הכיבוש הנאצי הם החלו לפתוח את סגור לבם.

דרכי הישרדותם היו מגוונות: היו שניצלו במסתור בזהות שאולה, היו שברחו עם משפחתם, היו ששרדו לבד בגטו ובכריחה, ומיעוטם נכלאו בגטאות ובמחנות

ריכוז. כמה מהם לא ראו עצמם כשורדי שואה "קלאסיים" משום שלא שהו בגטאות ובמחנות אלא ברחו או שהו במסתור. עם הגיעם ארצה רצו להשתלב בחברה הישראלית ולהידמות לחבריהם ילידי הארץ, ולשם כך ויתרו על חוויותיהם האישיות ובנו זהות חדשה. למרות ילדותם העשוקה פיעמה בהם שאיפה עצומה להצלחה. מדובר בקבוצה בעלת יכולות למידה גבוהות בתחומי המתמטיקה, הפיזיקה והספורט, שהצליחה להרביק את הפער ואף יותר מכך.

היו כמה סיבות להשתלבותם המוצלחת של אנשי הקבוצה בחיל. החיים בקיבוץ, שעיצבו את זהותם של מי שהתחנכו בו והטביעו בהם את חותמם, סייעו לבאים מן הקיבוץ להשתלב ולהצליח בקורס הטיס. כמו כן הרצון לתרום למדינה היה גורם משמעותי בהצלחתם בחיל האוויר, ותחושת המשפחתיות בחיל העצימה את מוכנותם לתרום וקידמה את השתלבותם המוצלחת בחיל ובכלל החברה הישראלית. גם ההימנעות מדיבור על עברם והזהות החדשה שבנו לעצמם היו גורמים מרכזיים בהצלחתם. חברי הקבוצה היטיבו לעבור מעמדה של קורבנות פסיביים בתקופת השואה לעמדה של לוחמים אקטיביים בחיל האוויר. נראה שמעבר זה התאפשר הודות לאהבת המולדת והגאווה שחשו בעצם ההגנה על מדינת ישראל ובונה. בינם לבין החיל נוצרו קשר חם וזהות מוחלטת, ששימשו תשתית להתאגדותם המאוחרת, לעת זקנה, כקבוצה הרוצה לספר את סיפור עברה. גם לעניין זה שימש חיל האוויר בית חם, והוא תמך במיזם "מורשת מתקומה לשחקים" ועודד את קיומו. חברי הקבוצה רואים בזכר השואה ערך חינוכי חשוב בעבור כלל האומה ובני הנוער בפרט. גם כיום, יותר משבעים שנה לאחר השואה, היא חלק בלתי נפרד מזהותם כשורדי השואה, כאנשי חיל האוויר וכאזרחי המדינה. המסר שלהם לעתיד הוא: "אין לנו ארץ אחרת". ש"ל, שהיה אסיר באושוויץ ושתק שנים רבות, הבהיר מסר זה בדבריו: "יש להזכיר את השואה כערך המדינה כי רק מי שאיבד משהו יודע להעריך אותו"¹⁷⁵.

סיפורי החיים הללו, שהם למעשה תמציתם של פרקים חשובים בהיסטוריה היהודית הכללית, מלמדים על מהלכי הזיכרון האישי והקולקטיבי ועל דינמיקה של אובדן, נדודים, שיבה ושיקום.

הערות

- (1) שעיה חרסית, שמים חדשים וארץ חדשה, קיבוץ דליה תשע"ג, עמ' 292-293.
- (2) המידע מבוסס על נתונים שהועברו לוועדת ההיגוי מענף מורשת חיל האוויר בראשות סא"ל מוטי חבקוק. להרחבה בנושא ראו גם ספרו של יהודה מנור, הטייסת שהמריאה מהשואה, ירושלים תשע"ב.
- (3) גבריאלה ספקטור-מרזל, צברים לא מזדקנים: סיפורי חיים של קצינים בכירים מדור תש"ח, ירושלים תשס"ח, עמ' 5.
- (4) עוז אלמוג, הצבר: דיוקן, תל אביב 2001, עמ' 213-215.

- 5) ש.ש.
- 6) ש.ש.
- 7) רות בונדי, "פעם טיים תמיד טיים", דבר, דבר השבוע, 30 ביוני 1967, עמ' 6-8, http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_heb/sharedpages/SharedView.Page.aspx?sk=EDB4A9F7&href=DAV%2F1967%2F06%2F30&page=20
- 8) נחמה טק, נשים וגברים בצל השואה, ירושלים תשע"ג, עמ' 18-20.
- 9) רותאלן ג'וסלסון, כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית, תרגום ופתח דבר עמיה ליבליך, תל אביב תשע"ה, עמ' 15.
- 10) אבי כהן, תולדות חיל האוויר במלחמה בעצמאות, תל אביב 2004, כרך א, עמ' 1-24.
- 11) אריה עוז, שמע ישראל... תשרי, חשוון, כסלו, יהוד מונסון תשע"א, עמ' 35.
- 12) אליעזר כהן (צ'יטה) היה טייס קרב, טייס מסוקים, מפקד בסיס בחיל האוויר הישראלי וחבר כנסת מטעם סיעת ישראל ביתנו.
- 13) להרחבה בנושא ראו לאה גנור, צה"ל והשואה: יחסו של חיל החינוך לניצוצים וזיכרון השואה בקרב החיילים 1987-2004, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת ברא"ל, עמ' 32-42.
- 14) נתונים שמסרו לי אבי אורן, חבר בצוות ההיגוי של המיזם "מתקומה לשחקים", וסא"ל מוטי חבקוק, ראש ענף מורשת חיל האוויר.
- 15) ג'וסלסון, כיצד לראיין למחקר איכותני, עמ' 16.
- 16) על קורס הטיס הראשון כתב יהודה מגור בספרו הטייסת שהמריאה מהשואה. מאמר זה, להבדיל מספרו של מגור, עוסק במי שהיו ילדים בתקופת השואה והתגייסו לקורס בשנות החמישים והשישים. מפקדיהם ניצולי השואה היו בקורס הטיס שעליו כתב מגור.
- 17) במאמר זה מובעת הכרת טובה לחיל האוויר ולתנועה הקיבוצית, שכמה מחברי הקבוצה התחנכו בה.
- 18) דווקא קבוצות עילית כמו הפלמ"ח קלטו טוב יותר את ניצולי השואה. ראו יעקב מרקוביץקי, "יהרוס הרוס את מחיצת הזרות: על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות", בתוך דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, ירושלים תשנ"ו, עמ' 142-160. שירותם של העולים החדשים ביחידות הלוחמות ומעורבותם בקרבות סייעו לקליטתם התרבותית בצבא בתקופת המלחמה ולאחריה והקלו את השתרשותם בחברה הישראלית.
- 19) ריאיון עם אליעזר כהן (צ'יטה), בבית חיל האוויר שבהרצליה, 8 בנובמבר 2015.
- 20) מייסדי המיזם בחרו שלא לכלול בשמו את המילה "שואה" ולציין את התקומה דווקא משום שסברו שהתקומה היא שאפשרה לשורדי השואה לנסוק לשחקים. בראיונות התגלעו חילוקי דעות בעניין זה.
- 21) ריאיון עם אליעזר כהן (צ'יטה), בבית חיל האוויר שבהרצליה, 8 בנובמבר 2015.
- 22) נתונים שמסרו לי אבי אורן, חבר ועדת ההיגוי, ומוטי חבקוק, ראש ענף היסטוריה בחיל האוויר.
- 23) ש.ש.
- 24) נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), עיונים במסורות ובזרמים במחקר האיכותי, אור יהודה תשס"ו, עמ' 184-205.
- 25) מונח שטבעה פרופ' עמיה ליבליך למחקרים מסוג זה. ראו ספרה ילדי כפר עציון, חיפה תשס"ז, עמ' 16. ראו גם צבר-בן יהושע, עיונים במסורות ובזרמים במחקר האיכותי, עמ' 174-209.
- 26) ג'וסלסון, כיצד לראיין למחקר איכותני, עמ' 77-97.
- 27) ש.ש, עמ' 16.
- 28) כאמור, המיזם נקרא: "מורשת מתקומה לשחקים".
- 29) טק, נשים וגברים בצל השואה, עמ' 19-20.
- 30) השאלות מתבססות על שאלות שהתעוררו אצל ליבליך, ילדי כפר עציון, עמ' 37.
- 31) ספקטור-מרזל, צברים לא מזדקנים, עמ' 31.
- 32) מרקוביץקי, "יהרוס הרוס את מחיצת הזרות", עמ' 142-160.
- 33) כהן, תולדות חיל האוויר במלחמה בעצמאות, כרך ג, עמ' 143-190.
- 34) ש.ש, עמ' 146.

- (35) שם, עמ' 163.
- (36) מנור, הטייסת שהמריאה מהשואה, עמ' 201.
- (37) שם, עמ' 201. לא נמצאה הוכחה שסיפורו על אושוויץ גרם להעברתו לקורס מכונאות.
- (38) כהן, תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות, כרך ג, עמ' 165.
- (39) שם, עמ' 167.
- (40) שם, עמ' 168.
- (41) מנור, הטייסת שהמריאה מהשואה, עמ' 242.
- (42) סוניה לצטר-פאו, "זיכרונות חודרניים והימנעות מזיכרונות בתהליך ההתמודדות עם השואה: סקירת ספרות ביקורתית", גרונטולוגיה: כתב-עת בנושאי הזיקנה לד(3) (תשס"ח), עמ' 99-110. ראו גם זאב הראל, "הזקנה וניצולי השואה", שם, עמ' 72-73.
- (43) נתן דורסט, "טיפול נפשי בילדים ניצולי שואה", שיחות: כתב עת ישראלי לפסיכותרפיה כג(1) (2008), עמ' 25-35. ראו גם הנ"ל וסימה וייס, "הטיפול בניצולי השואה הקשישים", גרונטולוגיה: כתב-עת בנושאי הזיקנה 67 (1994), עמ' 30-37.
- (44) לצטר-פאו, "זיכרונות חודרניים והימנעות מזיכרונות בתהליך ההתמודדות עם השואה", עמ' 107.
- (45) ריאיון עם גב"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 ביולי 2013.
- (46) ריאיון עם א"ע, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 11 בדצמבר 2014.
- (47) ריאיון עם ש"ח, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 21 באוגוסט 2013.
- (48) גורנה דזימיה היא עיר בבלגריה ששמה הוסב לבלגואבגרד. ערב מלחמת העולם השנייה חיו בה 40 משפחות יהודיות – כ-150 איש. כולם שרדו בשואה.
ראו <http://www.thebulgarianjews.org.il/?CategoryID=172&ArticleID=100>
- (49) ריאיון עם א"ל, בביתו, 21 בפברואר 2014.
- (50) בראשון היא עיר מחוז בצומת דרכים בין טרנסילבניה לוולאכיה. ראו ז'אן אנצ'ל ותיאודור לביא (עורכים), פנקס הקהילות: רומניה – אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, ירושלים תש"ל-תש"ם, כרך 1, עמ' 291-294.
- (51) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 באוקטובר 2013.
- (52) יאסי היא עיר מחוז בצפון מזרח רומניה. ב-29 ביוני 1941 הועלו כ-4,330 מיהודי העיר על רכבות משא בדרכם למחנות שונים. רובם מתו בדרך.
ראו http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20201356.pdf
- (53) משה ארן-ארנרייך, אלה חיי: מגולה לגאולה מחלום להגשמה – ביוגרפיה (ישראל, ללא שנת הוצאה), עמ' 7.
- (54) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 באוקטובר 2013.
- (55) סיבוי היא אחת הערים הגדולות ביותר בחבל טרנסילבניה. עד 1918 היא הייתה חלק מהאימפריה האוסטרית-הונגרית. ראו אנצ'ל ולביא, פנקס הקהילות: רומניה, כרך 1, עמ' 327-329.
- (56) ריאיון עם י"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 20 באפריל 2014.
- (57) ריאיון עם מב"י, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 24 בדצמבר 2013.
- (58) גיורא בר-ניר, הנורה הירוקה (ישראל תשע"ח), ביוגרפיה הוצאה פרטית שהמחבר מסר לי באופן אישי, עמ' 21.
- (59) בשנת 1941 היו בעיר 284 יהודים, פחות מאחוז מאוכלוסייתה. במלחמה הגיעו לעיר פליטים רבים (כ-114 איש) כדי להסתתר מפני הנאצים. ראו יוסף מכמן, הרטוך בים ורן מכמן (עורכים), פנקס הקהילות: הולנד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 162-168.
- (60) ריאיון עם א"ע, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 11 בדצמבר 2014.
- (61) ריאיון עם א"ל, בביתו, 21 בפברואר 2014.
- (62) ברדצי'ניץ (Dracineti) לא הייתה קהילה יהודית מאורגנת, והתושבים היהודים, שרובם עסקו במסחר, היו מסונפים לכפר סטנשט (Stanesti). בשנת 1940 סופח הכפר לברית המועצות, וביולי 1941 חזר לשלטון רומניה. חיילים רומנים, שהסתייעו באוקראינים, רצחו 120 מתושבי הכפר היהודים, והנתורים נשלחו

- לטרנסניסטריה. כ־80% מיהודי הכפר נספו. ראו אנצ'ל ולביא, פנקס הקהילות: רומניה, כרך 2, עמ' 458.
- (63) ריאיון עם א"ב, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 12 בספטמבר 2013.
- (64) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 4 בדצמבר 2013.
- (65) ריאיון עם גב"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 ביולי 2013.
- (66) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2013.
- (67) ריאיון עם ל"צ, בבית בתו, 26 בספטמבר 2013.
- (68) ריאיון עם גב"נ בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 ביולי 2013.
- (69) ריאיון עם א"ב, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 12 בספטמבר 2013.
- (70) רוטרדם (Rotterdam) שבהולנד בנויה על שתי גדות הנהר מאס החדש באחד מעיקוליו, לא הרחק משפכו לים הצפוני. ראו מכמן, בים ומכמן, פנקס הקהילות: הולנד, עמ' 388-404.
- (71) ריאיון עם א"ע, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 11 בדצמבר 2014.
- (72) צ'נסטוחובה נמצאת במחוז קילצה. ראו אברהם ויין, אהרון וייס ושמואל ספקטור (עורך), פנקס הקהילות: פולין, ירושלים תשנ"ט, כרך שביעי, עמ' 422-461;
- (73) ריאיון עם ש"ד, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 22 בינואר 2014.
- (74) ריאיון עם ר"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 24 בדצמבר 2013.
- (75) ארן-ארנרייך, אלה חיי, עמ' 12.
- (76) ריאיון עם מבי", בבית חיל האוויר שבהרצליה, 24 בדצמבר 2014.
- (77) ריאיון עם מ"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 30 ביולי 2013.
- (78) ריאיון עם רא"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 20 בפברואר 2014.
- (79) ריאיון עם א"י, במקום עבודתו, 20 בנובמבר 2013.
- (80) שאוליה היא העיר הגדולה ביותר בצפון מערב ליטא.
ראו http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201597.pdf
- (81) ריאיון עם ד"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 ביולי 2013.
- (82) ריאיון עם ש"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- (83) שם.
- (84) שם.
- (85) ריאיון עם ב"פ, בביתו, 22 בספטמבר 2013.
- (86) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 באוקטובר 2013.
- (87)
- (88) ריאיון עם רא"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 20 בפברואר 2014.
- (89) קלוז'נאפוקה היא עיר ברומניה, שבשנים 1940-1944 נכללה בשטחה של הונגריה עם כל שטחי טרנסילבניה הצפונית. ראו http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201422.pdf
- (90) ריאיון עם יג"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 באוקטובר 2013.
- (91) ריאיון עם ר"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 24 בדצמבר 2013.
- (92) ריאיון עם ד"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 ביולי 2013.
- (93) שם.
- (94) ריאיון עם מ"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 30 ביולי 2013.
- (95) בר-ניר, הנורה הירוקה, עמ' 45.
- (96) שם.
- (97) ריאיון עם ש"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- (98) חרסית, שמים חדשים וארץ חדשה, עמ' 32.
- (99) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 4 בדצמבר 2013.
- (100) ריאיון עם י"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 20 באפריל 2014.
- (101) ריאיון עם ש"ד, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 22 בינואר 2014.

- (102) ריאיון עם י"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- (103) ריאיון עם מפ"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 4 בדצמבר 2013.
- (104) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2016.
- (105) ריאיון עם א"ב, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 12 בספטמבר 2013.
- (106) שם.
- (107) ריאיון עם מפ"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 4 בדצמבר 2013.
- (108) ליד הכפר סלבינו, שבצפון איטליה, התקיים במשך שלוש שנים מעון חינוכי בתנאי פנימייה בהנהלת חיילים מארץ ישראל. ראו http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/dp_camps_italy/index.asp
- (109) ריאיון עם מ"א, בביתו, 31 ביולי 2013.
- (110) ריאיון עם ש"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- (111) ריאיון עם י"ש, במקום עבודתו, 28 ביולי 2013.
- (112) חרסית, שמים חדשים וארץ חדשה, עמ' 61.
- (113) ריאיון עם רא"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 20 בפברואר 2014.
- (114) ריאיון עם א"ע, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 11 בדצמבר 2014.
- (115) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2013.
- (116) בר-ניר, הגורה הירוקה, עמ' 107-108.
- (117) ריאיון עם ד"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 ביולי 2013.
- (118) דן בר-און, בין פחד לתקוה, תל אביב תשנ"ד, עמ' 26.
- (119) ריאיון עם מ"א, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 1 בינואר 2014.
- (120) ריאיון עם י"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 20 באפריל 2014.
- (121) בר-ניר, הגורה הירוקה, עמ' 117.
- (122) ריאיון עם ר"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 24 בדצמבר 2013.
- (123) ריאיון עם א"ע, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 11 בדצמבר 2014.
- (124) ריאיון עם ל"צ, בביתו, 26 בספטמבר 2013.
- (125) ריאיון עם ב"פ, בביתו, 22 בספטמבר 2013.
- (126) חרסית, שמים חדשים וארץ חדשה, עמ' 127-129.
- (127) ריאיון עם א"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 8 באוגוסט 2013.
- (128) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2013.
- (129) ריאיון עם ז"ק, בביתו, 24 בספטמבר 2013.
- (130) ריאיון עם ד"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 ביולי 2013.
- (131) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 18 באוקטובר 2013.
- (132) אלמוג, הצבר: דיוקן, עמ' 145.
- (133) שם, עמ' 146.
- (134) ריאיון עם מ"ה, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 30 ביולי 2013.
- (135) ריאיון עם מ"ש, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 באוקטובר 2013.
- (136) ריאיון עם אא"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 8 באוגוסט 2013.
- (137) ריאיון עם י"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- (138) ריאיון עם יג"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 באוקטובר 2013.
- (139) ריאיון עם א"ב, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 12 בספטמבר 2013.
- (140) ריאיון עם א"י, במקום עבודתו, 20 בנובמבר 2013.
- (141) אלמוג, הצבר: דיוקן, עמ' 147.
- (142) רוני תמיר והילה שרון, "היפים והאמיצים", [ללא תאריך], <http://www.iaf.org.il/975-16632-he/IAF.aspx>
- (143) שם.
- (144) שם.

- 145) זאב לכיש ומאיר אמיתי (עורכים), עשור לא-שקט: פרקים בתולדות חיל-האוויר בשנים 1956-1967, תל אביב תשנ"ה, עמ' 43-48.
- 146) בר-ניר, הנורה הירוקה, עמ' 124. ב-11 ביולי 1957 קיבל בר-ניר כנפי נווט, וכעבור שבוע החל פרק חדש בחייו כנווט תובלה במטוסי דקוטה ונורד כטייסת 103. שם, עמ' 135.
- 147) ריאיון עם ד"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 ביולי 2013.
- 148) ריאיון עם ש"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- 149) ריאיון עם מ"א, בביתו, 31 ביולי 2013.
- 150) מאיר רש, "גדנ"ע אוויר חוזר במתכונת חדשה", [ללא תאריך], IAF, <http://www.iaf.org.il/4392-40417-he/IAF.aspx>
- 151) ריאיון עם מ"א, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 1 בינואר 2014.
- 152) ריאיון עם א"א, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 30 ביולי 2013.
- 153) ריאיון עם מפ"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 4 בדצמבר 2013.
- 154) ריאיון עם י"פ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 4 בדצמבר 2013.
- 155) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2013.
- 156) ריאיון עם מ"א, בביתו, 31 ביולי 2013.
- 157) ריאיון עם ש"ח, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 21 באוגוסט 2013.
- 158) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2013.
- 159) ריאיון עם ש"ד, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 22 בינואר 2014.
- 160) ריאיון עם י"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- 161) ריאיון עם מבי", בבית חיל האוויר שבהרצליה, 24 בדצמבר 2013.
- 162) ריאיון עם יג"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 באוקטובר 2013.
- 163) ריאיון עם א"ע, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 11 בדצמבר 2014.
- 164) ריאיון עם מ"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 25 בפברואר 2014.
- 165) ריאיון עם ש"ח, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 21 באוגוסט 2013.
- 166) ריאיון עם ד"ג, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 29 ביולי 2013.
- 167) ריאיון עם ב"פ, בביתו, 22 בספטמבר 2013.
- 168) ריאיון עם ב"פ, בביתו, 22 בספטמבר 2013.
- 169) ריאיון עם א"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 8 באוגוסט 2013.
- 170) ריאיון עם א"נ, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 8 באוגוסט 2013.
- 171) ריאיון עם ש"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.
- 172) ריאיון עם א"א, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 30 ביולי 2013.
- 173) ריאיון עם ס"ס, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 6 באוקטובר 2013.
- 174) ריאיון עם ש"ח, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 21 באוגוסט 2013.
- 175) ריאיון עם ש"ל, בבית חיל האוויר שבהרצליה, 13 בנובמבר 2013.